

Μια προσέγγιση στην Εκλογή Α' του Τάκη Παπατσώνη.

Μεταπτυχιακή Εργασία

Άννα - Νάιρα Στεργίου

Επιβλέπων Καθηγητής Ιωάννης Δημητρακάκης

Αύγουστος 2018

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος	1
Γιατί ο Παπατσώνης;	1
A' μέρος	2
Εισαγωγή - γενικά περί Παπατσώνη ή το δυσπρόσιτο του Τ. Κ. Παπατσώνη	2
«Σχήμα» Προοιμίου	5
B' μέρος	10
<i>Εκλογή Α'</i>	10
Θρησκευτικότητα και Παπατσώνης ή η Αλήθεια ως βίωμα θρησκευτικής εμπειρίας	12
Ο ερωτικός Παπατσώνης και Θεϊός έρωας	17
Η πτώση απόρροια της αμαρτίας και η νύχτα που θα γίνει Νύχτα	21
Η φύση στην πτώση	27
Η νύχτα και η Νύχτα	29
Γ' μέρος	32
Μεταφυσική - μυστικισμός και Παπατσώνης	32
Επίλογος - συμπέρασμα	37
Βιβλιογραφία	39

Πρόλογος

Γιατί ο Παπατσώνης;

Σε μια εποχή¹ όπου έννοιες όπως μετα-άνθρωπος, μετα-κοινωνία, μετανεωτερικότητα, τεχνολογικά επαυξημένος άνθρωπος, βιοηθική, τρανσάνθρωπος, κυριαρχούν και έχουν παραμερίσει τις έννοιες πνευματικότητα, μεταφυσική και θρησκευτικότητα, ο Παπατσώνης ίσως θεωρηθεί ξεπερασμένος. Ίσως όμως για όλα τα παραπάνω δεδομένα να είναι απαραίτητος. Ο δυτικός άνθρωπος βιώνει και εξελίσσεται πλέον ως μια αφήγηση μοντέλου νεοανθρώπου σε μία κοινωνία που ακατάπαυστα εξορθολογίζεται από τον Διαφωτισμό μέχρι σήμερα. Δεδομένου πως έχει επισημανθεί ο κίνδυνος της ατομικής υπαρξιακής απογύμνωσης και το μεταφυσικό αδιέξοδο που συνεχώς αποκαλύπτεται, παρατηρούμε την ανάγκη της εποχής για πνευματικότητα. Δεν είναι μικρή η στροφή που γίνεται προς την αναζήτηση και την ενασχόληση με τέτοια ζητήματα. Το ερώτημα που γεννάται είναι, τι μπορεί να πει ο Παπατσώνης σήμερα ατομικά και κοινωνικά. Ποια είναι η θέση του και ποιο το αντίκρισμα του Παπατσώνη στο άτομο που αποτελεί μέρος ενός *αποστεγνωμένου από την πνευματική ή μεταφυσική αναβροχιά τερατόμορφου διανοητικού και τεχνοκρατικού κόσμου όπου σήμερα ζούμε*.²

Ο Αντρέι Ταρκόφσκι έχει πει ότι ποίηση είναι ένας ξεχωριστός τρόπος να συνειδητοποιήσεις τον κόσμο. Στην περίπτωση του Παπατσώνη, ποίηση είναι ο τρόπος συνειδητοποίησης του υπερβατικού κόσμου. Συνοπτικά και σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο 19^{ος} αιώνας είναι ο αιώνας της επιστήμης, ο 20^{ος} αιώνας είναι ο αιώνας των δύο μεγάλων πολέμων και ο 21^{ος} της τεχνολογίας. Κρίνεται αναγκαίο να ακουστεί μία μεταφυσική φωνή όπως η φωνή του Παπατσώνη σήμερα, καθώς *τολμά να θίξει θέματα που αφορούν τον τρόπο υπάρξεως του μεταπτωτικού ανθρώπου*.³

Η εργασία αναπτύσσεται βασισμένη στους άξονες που σχηματίζουν οι έννοιες αμαρτία-πτώση, πίστη-θείος έρωτας, στα ποιήματα της *Εκλογής Α'*. Ο ίδιος ο ποιητής θεωρεί τον ερωτισμό ως τη κινητήρια δύναμη της ποίησης⁴. Ο ερωτικός μυστικισμός του Παπατσώνη μας ενδιαφέρει και θα προσπαθήσουμε να τον εξηγήσουμε μέσα από τα ποιήματα και τα δοκίμια του ποιητή.

Επίσης, η παρούσα εργασία θεμελιώνεται κυρίως στα Πατερικά κείμενα της ανατολικής - και λιγότερο της δυτικής- θεολογίας, τα οποία εξυπηρετούν τη διαδικασία ανακάλυψης του Παπατσώνη.

¹ Για τις έννοιες *μετάνθρωπος* και *μετακοινωνία* βλ. Γιώργος Ρακκάς, «Μηδενισμός και νεολαία», Νέος Ερμής ο Λόγιος, τχ. 16, Φθινόπωρο 2017, και Χρήστος Ντικμπασάνης, *Ηθοκυβερνητική, Ο δρόμος προς τον μετάνθρωπο*, Ερωδιός 2003.

² Ο αφορισμός αυτός ανήκει στον T.S. Eliot και αναφέρεται από τον Ζήσιμο Λορεντζάτο στο δοκίμιο του για τον T.S. Έλιοτ (1965). Ζήσιμος Λορεντζάτος, «T. S. Eliot», *Μελέτες Β'*, Δόμος Αθήνα 2007.

³ Ηλίας Αλεξανδρής, «Η μοναδικότητα του Παπατσώνη», από το συλλογικό έργο *T. Κ. Παπατσώνης, 120 χρόνια από τη γέννηση του (1895-2015)*, manifesto, 2015, σ. 62.

⁴ T. Κ. Παπατσώνης, «Ο υπερρεαλισμός κ' εγώ», Τα Νέα Γράμματα, αρ.5-6, Ιούλιος 1945, σ. 340-346.

Α' μέρος

Εισαγωγή - γενικά περί Παπατσώνη ή το δυσπρόσιτο του Τ. Κ. Παπατσώνη⁵

Διαβάζοντας Παπατσώνη και μελετώντας τα περί του έργου του, γεννάται η εντύπωση ότι προσεγγίζει τα πάντα (στην ποίησή του) και προσεγγίζεται (από τους μελετητές) καταφατικά. Κι αυτό φαίνεται ίσως να είναι απόρροια ίσως της ρωμαιοκαθολικής του παιδείας και της Δυτικής μυστικιστικής παράδοσης. Εμείς στην εργασία⁶ θα μελετήσουμε το παπατσωνικό έργο έχοντας κατά νου τη *via negationis*.⁷ Δηλαδή: θα αποφανθούμε ότι δεν είναι σκοτεινός, δεν είναι καταραμένος, δεν είναι αμαρτωλός, δεν κάνει καμιά προσπάθεια εκκλαίκευσης της ποιητικής του, δεν υπάρχει τίποτα σαρκικό: κάποιος πόθος ή τύψεις αλλά μια διάχυτη υποτική, ατμοσφαιρική ερωτική διάθεση. Εύλογα, παρατηρούμε την αντίφαση στη διατύπωση ότι δεν υπάρχει τίποτα σαρκικό στην παπατσωνική ποίηση αλλά ταυτόχρονα υπάρχει διάχυτη ερωτική διάθεση. Υπάρχει όπως θα δούμε παρακάτω ένας πλατωνικός ερωτισμός. Η ποίηση του Παπατσώνη δεν χαρακτηρίζεται από ακραίες αντιθέσεις και αντίρροπα συναισθήματα και διαθέσεις, γιατί ο ποιητής πιστεύει στην αρμονία, η οποία επέρχεται με τη σύμπραξη των επουράνιων δυνάμεων. Καταφατικά θα δεχτούμε στην εργασία δύο δεδομένα: α. τη θρησκευτική πίστη του ποιητή και β. τη δυσκολία στην κατανόηση και στην ανάγνωση του έργου του.

Αναντίρρητα είναι δύσκολος ποιητής. Όμως γνωρίζουμε πώς η «τέλεια τέχνη κρύβει την τέχνη για να φαίνεται φύση και η τέλεια φύση ή αυτή που πετυχαίνει το στόχο της (φύσις επιτυχής) και αυτή κρύβει την τέχνη (που βρίσκεται μέσα της). Το ηρακλείτειο γνωμικό "φύσις κρύπτεσθαι φιλεί" ακολουθεί πιστά τη δεύτερη αυτή περίπτωση. Και στις δύο περιπτώσεις έχουμε απόκρυψη. Και η τέχνη του ανθρώπου και η τέχνη της φύσης, για να φτάσουν στην τελειότητα ή στο σκοπό τους, πρέπει να κρυφτούν. Άνθρωπος και φύση κρύβουν την τέχνη τους για να ολοκληρώσουν τα μεγάλα έργα τους».⁸ Είναι δύσκολος ποιητής επειδή ασχολείται με δύσκολες και πολύπλοκες έννοιες, οι οποίες προϋποθέτουν από τον αναγνώστη προηγούμενη γνώση και σχέση με θρησκευτικά, δογματικά, φιλοσοφικά ζητήματα. Ο Παπατσώνης, μπορούμε να πούμε ότι συνομιλεί στα ποιήματά του (με απίστευτη ευχέρεια) με τον Δάντη, τον Άγιο Ιωάννη του Σταυρού, τον Φρίντριχ Χάιλντερλιν, τον Πωλ Κλωντέλ, τον Τ.Σ. Έλιοτ και τους προσωκρατικούς φιλοσόφους.

Διαβάζουμε:

⁵ Ο τίτλος δανεισμένος από το κείμενο της Νατάσας Κεσμέτη, «Γύρω από το δυσπρόσιτο του Τάκη Παπατσώνη», από το συλλογικό έργο *Τ. Κ. Παπατσώνης, 120 χρόνια από τη γέννησή (1895-2015)*, ό.π., 2015, σ. 21.

⁶ Δεν θα υπεισέλθουμε στα βιογραφικά στοιχεία του Παπατσώνη, καθώς υπάρχει πλήρες χρονολόγιο επιμελημένο από τον Δημήτρη Αγγελή στο «Τ. Κ. Παπατσώνης, 120 χρόνια από τη γέννησή του (1895-2015)», σ. 7-14.

⁷ «Στη Δύση ο αποφατισμός αποτελεί μια από τις ειδικές γνωσιολογικές μεθόδους προσεγγίσεως και γνώσεως του Θεού· τη λεγόμενη *via negationis* (την "αρνητική οδό" ή "οδό των αφαιρέσεων"), που μαζί με τις άλλες δύο μεθόδους, τη *via causalitatis* ή *affirmationis* (οδό "της αιτίας" ή "των καταφάσεων") και τη *via eminentiae* (οδό "της υπεροχής") συγκροτούν μια τριπλή οδό γνώσεως του Θεού, τη *via triplex* της σχολαστικής θεολογίας. Η αποφατική αυτή μέθοδος συνίσταται στην άρνηση ή σωστότερα στην απόρριψη των θετικών καταφατικών ιδιωμάτων του Θεού (πανάγαθος, πάνσοφος, παντοδύναμος, κ.λπ.), προκειμένου ο νους να απελευθερωθεί από τους περιορισμούς που του επιβάλλουν αυτά τα νοητικά κατηγορήματα και να οδηγηθεί σε μια "υπέρ λόγον" απ' ευθείας γνώση του Θεού».

Βασίλης Ξυδιάς, «Σχολαστικός και Ορθόδοξος Αποφατισμός», ηλεκτρονικό περιοδικό Αντίφωνο - antifono.gr [<https://goo.gl/TRviiE> (3/7/2018)].

⁸ Ζήσιμος Λορεντζάτος, «Αρχαίοι Κριτικοί», *Μελέτες Β*, Δόμος 2007, σ. 213.

«Η ποίηση του Τάκη Παπατσώνη χαρακτηρίζεται από βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα, πίστη, έντονο ιδεαλισμό, φιλοσοφικό στοχασμό, μεταφυσική ανησυχία και μυστικισμό. Ανήκει στη σπάνια χορεία των θρησκευτικών ποιητών. Συνήθως έγραφε μακροσκελή ποιήματα, σε ελεύθερο στίχο, και η γλώσσα που χρησιμοποιούσε ήταν πρωτότυπη - έξω από τα πρότυπα της εποχής του - ανάμιξη δημοτικής και λόγιας (εκκλησιαστικής: με στοιχεία της Ανατολικής αλλά και της Δυτικής Χριστιανικής παράδοσης, π.χ. λατινικές φράσεις από το τυπικό της Καθολικής Εκκλησίας) γλώσσας, διαμορφώνοντας ένα εντελώς προσωπικό ύφος. Θεωρείται ο ποιητής που εισήγαγε τον ελεύθερο στίχο στην Ελλάδα, με το ποίημά του: «Beata Beatrix», που δημοσιεύτηκε το 1920 στην ανθολογία "Οι νέοι" του Τέλλου Άγρα. Δικαίως έχει καταταχθεί στους νεωτερικούς ποιητές του Μεσοπολέμου που εισήγαγαν τη μοντέρνα ποίηση στην Ελλάδα και έχει χαρακτηριστεί ως πρόδρομος της Γενιάς του '30. Η καινοφανής ποίησή του δεν εκτιμήθηκε, όπως της άξιζε, ούτε από τους σύγχρονους του (Γενιά του '20), ούτε από τη Γενιά του '30 - με μοναδική εξαίρεση τον Νικόλαο Κάλας⁹. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και μετά, άρχισε η ουσιαστική επανεκτίμηση του έργου του από νεότερους κριτικούς».¹⁰

Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης στον πρόλογο του βιβλίου του για τον Παπατσώνη, σημειώνει ότι «η αναγνωστική μοίρα του Τ.Κ Παπατσώνη (1895-1976) δεν ήταν, μέχρι σήμερα, αυτή που του άξιζε» και συνεχίζει:

«Η μόνη αδικία εις βάρος του Παπατσώνη που έχει αποκατασταθεί αφορά τη θέση του στην ιστορία του νεοελληνικού ποιητικού μοντερνισμού: δεν αμφισβητείται πια από κανέναν σοβαρά ότι είναι ο πρώτος που έγραψε σε ελεύθερο στίχο. [...] Ο λόγος της παραγνώρισης του έργου του Παπατσώνη βρίσκεται μέσα σε αυτό το ίδιο. Ο Παπατσώνης, ο κατεξοχήν θρησκευτικός ποιητής της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ήταν βαθιά πιστός χριστιανός. Καθολικής όμως παιδείας και πνευματικότητας - ποιος να τον καταλάβει όμως στην Ελλάδα; [...] Πού να βρει ο Παπατσώνης ομάδας υποστήριξης...».¹¹

Αλλού διαβάζουμε: «Ο άνθρωπος που με τόλμη και έμπνευση εγκαινιάζει τον ελληνικό μοντερνισμό, ο μυστικός ποιητής αλλά και ο οξυδερκής παρατηρητής, ο αριστοκρατικός και συνάμα ο επαναστάτης, ο ερωτικότατος αλλά και ο ασκητής, ο ολοκληρωμένος άνθρωπος πού ποτέ δεν προσποιήθηκε και ποτέ δεν θορύβησε, προβάλλει μέσα από μία υψηλή παράδοση, θεμελιωμένη εξίσου στη νηπτική Ανατολή και στη μυστική Δύση».¹²

Στο οπισθόφυλλο του συλλογικού έργου *Τ.Κ Παπατσώνης, 120 χρόνια από τη γέννησή του*,¹³ διαβάζουμε:

«Πρωτοπόρος της μοντέρνας ποίησης στον νεοελληνικό λογοτεχνικό χώρο [...] υπήρξε μία από τις σπουδαιότερες μορφές της νεοελληνικής λογοτεχνίας που,

⁹ Παράδοξο αποτελεί και το γεγονός ότι αυτός ο τόσο θρησκευτικός και ίσως συντηρητικός καλλιτέχνης συνδέθηκε τόσο με τον Ν. Κάλας όσο και με τον Ν. Λαπαθιώτη. Για τη φιλική και τη πνευματική σχέση Παπατσώνη - Κάλας, βλ. Καραδήμα Δήμητρα, «Οι μεταμορφώσεις της ποιητικής του Ν. Κάλας», κεφ. 1.5.1, σ. 126, διδ. διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Παν/μιου Κύπρου, 2006.

¹⁰ Σωτήρης Παστάκας, <http://www.poiein.gr/archives/2070/index.html> (17/6/18).

¹¹ Σταύρος Ζουμπουλάκης, *Αρχή Σοφίας και κατακόκκινα όνειρα, Πίστη και έρωτας στον Τ. Κ. Παπατσώνη*, Πόλις, Αθήνα 2017, σ. 9-10.

¹² Κώστας Χατζηαντωνίου, «Τάκης Παπατσώνης ο Λειτουργός της Νύχτας», στο συλλογικό έργο: *Τ. Κ. Παπατσώνης, 120 χρόνια από την γέννησή του (1895-2015)*, ό.π. 2015, σ. 15.

¹³ Δημήτρης Αγγελής, «Ο δυτικός μυστικισμός και ο Τ. Κ. Παπατσώνης», ό.π. σ. 51.

δυστυχώς, όπως υποστηρίζει και η επιστημονική κοινότητα, παραμένει ακόμα και σήμερα αδικημένος ως προς την προσφορά στα νεοελληνικά γράμματα».

Ο Ρένος Αποστολίδης¹⁴ χαρακτηρίζει τον Παπατσώνη «... τον μεγαλύτερο ποιητή της Ελλάδας ανάμεσα σε Κάλβο και Καβάφη», άποψη που συμμερίζεται πρώτα ο ποιητής, κριτικός και τεχνοκριτικός Νικόλαος Καλαμάρης (γνωστός ως Νικόλας Κάλας) διευκρινίζοντας όμως ότι διαφέρουν κατά το «ύφος, την ιδιοσυγκρασία και το περιεχόμενο»¹⁵. Ο ποιητής Ν. Φωκάς θεωρεί δεδομένη την συγγένεια με Παπαδιαμάντη και Καβάφη, άποψη που συμμερίζεται και ο Γιώργος Θέμελης¹⁶ και τους επιβεβαιώνει, τέλος, ο ίδιος ο Παπατσώνης:

«[...] ό,τι τιμώτερο έχει να παρουσιάσει η Ελλάδα, [...] ο Παπαδιαμάντης και ο Καβάφης, υπήρξαν οι δύο μορφές γύρω από τις οποίες συσπειρώθηκα. Ο ένας μου επιβλήθηκε με την νεοβυζαντινή του αγνότητα, τον ορθά (ορθόδοξα) οδηγημένο ασκητισμό του, την λάμπουσα από καθαρότητα πίστη του κι' ό άλλος το μεγαλείο της τελειότητας του έργου του, έργο τεράστιο, μαζί και ενιαίο».¹⁷

Πρόχειρα, τα συμπεράσματα που βγάζουμε είναι ότι μιλάμε για μια ιδιάζουσα περίπτωση, η οποία παραμένει απολύτως ιδιότυπη και ατακτοποίητη στο ελληνικό ποιητικό στερέωμα.¹⁸ Δεν αγαπήθηκε όπως άλλοι της γενιάς του αλλά δεν είναι της εργασίας να μελετήσουμε τον λόγο και την αιτία.¹⁹

Σίγουρα υπήρξαν πολέμιοι²⁰ του Παπατσώνη, ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε τα λόγια του Καραντώνη, ο οποίος στο βιβλίο του για τη *Στροφή* του Σεφέρη το 1931 μιλά για «εγκατάλειψη του νου στο ρέμα της ασυναρτησίας και του συνεστραμμένου παραληρήματος α λα Παπατσώνη». Αλλού θα τον περιγράψει με τα ακόλουθα λόγια «[...] ένας μικροσκοπικός Παπατσώνης, σα νάνος χοροπηδά στην κορυφή των απαίσιων βαρών της πνευματικής μας ζωής που έχει φορτωθεί...».²¹ Ο Γιώργος Αποστολίδης θεωρεί ότι ο Παπατσώνης, ανήκει στους «[...] καραγκιόζηδες μπορούν να γράφουν στις εφημερίδες και έτσι παίρνουν θάρρος και

¹⁴ Εκπομπή: «Ο Ρένος Αποστολίδης διαβάζει Τ. Κ. Παπατσώνη», https://www.youtube.com/watch?v=cb3uo_u5J9I&t=1503s (10/06/2018).

¹⁵ Νικόλαος Καλαμάρης, «Ένας μεταφυσικός Ποιητής», *Νεοελληνικά Γράμματα*, (6 Οκτωβρίου 1935), σ. 3. (Τώρα στο: Νικόλας Κάλας, *Κείμενα Ποιητικής και Αισθητικής*, Πλέθρον 1982).

¹⁶ Γιώργος Θέμελης, «Παπαδιαμάντης - Παπατσώνης», *Η έσχατη κρίσις*, Φέξη, 1946. σ. 43.

¹⁷ Τ. Κ. Παπατσώνης, «Υποκειμενικά αντήματα από τον Καβάφη», *Ευθύνη*, τχ. 20, (Αύγουστος 1973), σ. 388.

¹⁸ Δημήτρης Κοσμόπουλος, «Τ. Κ. Παπατσώνης, Έλληνας, από Τ. Κ. Παπατσώνης», *120 χρόνια από την γέννηση του*, σ. 71.

¹⁹ Η κοινή εξήγηση είναι ότι απαιτείται σφαιρική και ειδική γνώση θεολογικών ζητημάτων αλλά και της παγκόσμιας λογοτεχνίας. Πολύ κατατοπιστική είναι η μελέτη του Νίκου Φωκά, «Τ. Κ. Παπατσώνης, Ένας καταραμένος ποιητής», *Τιμή στα ογδοντάχρονα του Τ. Παπατσώνη*, Τετράδια «Ευθύνης», τχ. 1, 1976.

²⁰ Αθηνά Βογιατζόγλου, «Ο Τάκης Παπατσώνης και ο Υπερρεαλισμός», http://avgianagnoseis.blogspot.com/2017/06/blog-post_76.html, (26/6/17).

²¹ Γιώργος Σεφέρης & Αντρέας Καραντώνης, *Αλληλογραφία, 1931 - 1960*, φιλολογική επιμέλεια Φώτη Δημητρακόπουλου, Καστανιώτης, Αθήνα 1988, σ. 160.

Για την αντιπαράθεση του Παπατσώνη με τη διάνοηση της εποχής αλλά και με Σεφέρη, δες το περιεκτικότερο άρθρο του Μιχάλη Ν. Κασιόγερου στην εφ. Καθημερινή, «Από τις 'τύχες' του Σεφέρη στην 'Καθημερινή'», 19.03.2017 [<https://goo.gl/QbcRJS> (1/07/2018)].

μιλούν για ποίηση και για γλώσσα αντί να διασκεδάζουν τα κοριτσάκια των σαλονιών με τα καλαμπουράκια τους».²²

Εμείς θα δεχτούμε στην εργασία την αξιωματική κρίση του Ζ. Λορεντζάτου, πως το κέντρο της ποίησης είναι *απερινόητο* όπως και το μυστήριο της πίστης και ακόμα πως *στο σημείο τούτο πλησιάζουν -πίστη και ποίηση*.²³ Εμείς δεχόμαστε και αποδεχόμαστε και την πίστη και την ποίηση του Τ.Κ Παπατσώνη. Με αυτή την παραδοχή θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε το δυσπρόσιτο της παπατσωνικής ποίησης.

«Σχήμα» Προοιμίου

Στην εργασία θα ασχοληθούμε με τα ποιήματα της *Εκλογής Α'* (1934) τα οποία ανήκουν στην πρώτη ποιητική περίοδο του Παπατσώνη. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη σταχυολόγηση των ποιημάτων του τόμου αυτού, την οποία επιμελείται ο ίδιος ο ποιητής, αναγράφεται πάντα στον πίνακα περιεχομένων η χρονολογία του κάθε ποιήματος. Επιπλέον, ο Παπατσώνης τα ταξινομεί όχι με χρονολογική σειρά αλλά με θεματικούς άξονες. Δηλαδή έχουμε ένα προοίμιο και τέσσερα τιτλοφορημένα μέρη στα οποία υπάγονται τα ποιήματα. Το παράδοξο είναι ότι ακολουθεί την *Εκλογή Α'*, η *Ursa Minor* και η *Εκλογή Β'* χωρίς αναγραφή χρονολογίας.

Ο Νάσος Βαγενάς²⁴ εξηγεί τη συγκεκριμένη επιλογή του Παπατσώνη ως απόφαση του ποιητή να δείξει ξεκάθαρα ότι τα ποιήματα πριν το 1931 είναι γραμμένα σε ελεύθερο στίχο. Δεν θα ασχοληθούμε και δεν μας ενδιαφέρει όμως τόσο η σχέση του Παπατσώνη με την πρωτοπορία, όσο η βιωματικά αποτυπωμένη υπερβατικότητα του στίχου του.

«Ο πρώτος τόμος της "Εκλογής" μας πείθει πόσο αληθινά, πόσο βαθειά προσωπικό τόνο (εκεί που είναι τέλεια απαλλαγμένη από κάθε επίδραση, στο μεγαλύτερο, δηλαδή, μέρος) έχει η ποίηση του Παπατσώνη, τον προσωπικότερο, ασφαλώς, μετά την ποίηση του Καβάφη. Προσωπικό, όχι μονάχα στη μορφή αλλά και στην ουσία, σε ό,τι πιο εσωτερικό, πιο μυστικό έχει μια ποίηση».²⁵ Στον προσωπικό αυτόν παπατσωνικό τόνο θα εστιάσουμε στην εργασία.

Αν θέλαμε να προσεγγίσουμε έστω επιφανειακά τον ποιητή Παπατσώνη αρκεί, θεωρώ, να σταθούμε στο πρώτο ποίημα που λειτουργεί ως προοίμιο αλλά και πρελούδιο στην υπόλοιπη συλλογή²⁶. Εισάγει ουσιαστικά την *Εκλογή Α'* η οποία χωρίζεται στην «Αρχή Σοφίας» με 28 ποιήματα τα οποία τελειώνουν με το CREDO, έπονται τα «Ιστορήματα» με 13 ποιήματα, ακολουθεί «Ο Ενιαυτός» με 33 ποιήματα και κλείνει με την ενότητα οι «Λιτανείες της Παναγίας» και το ομώνυμο ποίημα, «Οι Λιτανείες της Παναγίας».

«Σχήμα» (1929)

Δεν είναι φωτεινότερο πράγμα από την Αλήθεια·
ψάχνεις μ' έρωτα και μανία να τήνε βρείς;
είναι η έρευνα σου σαν τη Νύχτα καρποφόρα,

²² Γιώργος Σεφέρης - Γιώργος Αποστολίδης, *Αλληλογραφία 1931 - 1945*, φιλολογική επιμέλεια Βασιλική Κοντογιάννη, Ίκαρος 2002, σ. 119.

²³ Ζήσιμος Λορεντζάτος, «Ένα τετράστιχο του Χαϊλντερλιν», *Μελέτες Β'*, Δομός 2007, σ. 317.

²⁴ Νάσος Βαγενάς, «Ο Τ. Κ. Παπατσώνης και η πρωτοποριακότητα, Οι περιπέτειες της πρόσληψης ενός αιρετικού», Αφιέρωμα στον Παπατσώνη, *The Athens Review of Books*, τχ. 41, (Ιούνιος 2013), σ. 29.

²⁵ Κλέων Παράσχος, «Τ. Κ. Παπατσώνης: "Εκλογή Α'»», *Νέα Εστία*, τχ. 181, (Ιούλιος 1934), σ. 619.

²⁶ Αναφερόμαστε στην έκδοση με το συγκεντρωτικό υλικό του Τ. Κ. Παπατσώνη *Εκλογή Α', Ursa minor, Εκλογή Β'*, Ίκαρος, 1988.

που έχει ασφαλές, ότι θα σκάσει ο Ήλιος πομπωδώς·
η έρευνά σου σαν τη Νύχτα, που όσα ερέβη
και αν δέρνουν, κάτι σιγολάμπει, είτε η πληθώρα
των άστρων, είτε, έστω, η αγωνιώδης μέσω συγγένων
θολή εκείνη φωταύγεια που οδηγάει.
Αντίθετα, όποιος δεν νοιάζεται για την Αλήθεια,
είναι της αμεριμνησίας του η δήθεν γαλήνη
σαν την αιώνια νύχτα του κακού θανάτου,-άκαρπη,
δίχως ουδενός πράγματος φόβο ή ελπίδα, δίχως αρχή,
δίχως τέλος, ασυνείδητη, σαν την ψιλή έννοια
θανάτου δίχως τρόπαια χρωμάτων, δίχως καν την στιλπνότητα
Κρίσεως μελλοντικής μετά σαλπίγγων.

Κρίνεται αναγκαίο να προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε το ποίημα πριν συνεχίσουμε στην *Εκλογή Α'* και στα ζητήματα που μας απασχολούν στην εργασία. Χαρακτηρίζουμε το ποίημα «Σχήμα», που εισάγει ουσιαστικά την ενότητα «Αρχή Σοφίας» ως προοίμιο· γιατί παραπέμπει στα ομηρικά προοίμια. Χαρακτηρίζουμε το «Σχήμα» ως πρελούδιο, γιατί διαβάζοντας το έργο του Παπατσώνη είναι διάχυτη μια μελωδική ατμόσφαιρα που παραπέμπει στην υποβλητική εκκλησιαστική μουσική του Bach και του Handel. Στην *Ιλιάδα*²⁷, ο ποιητής επικαλείται τη Θεά στο δύσκολο έργο που έχει αναλάβει, να τραγουδήσει την μήνιν του Αχιλλέα. Στην *Οδύσσεια*,²⁸ ο ποιητής επικαλείται τη Μούσα ζητώντας της να τον καθοδηγήσει και να τον εμπνεύσει ώστε να διηγηθεί τα πάθη του Οδυσσέα. Ο Παπατσώνης στο «Σχήμα» επικαλείται την Αλήθεια με Α κεφαλαίο η οποία δεν είναι άλλη, από τον ίδιο τον Θεό.

Δεν κάνει κήρυγμα ο Παπατσώνης ούτε κατήχηση, δέχεται απλώς την Αλήθεια του Ευαγγελίου την οποία την ενστερνίζεται και τη βιώνει. Αυτήν την εμπειρία προσπαθεί να μας ευ-αγγελίσει, να μας κάνει κοινωνούς στην Αλήθεια του, η οποία δεν είναι άλλη από την εμπειρική σχέση με τον Χριστό. Έχει επισημανθεί από τους μελετητές, η συναξαριακή του γλώσσα²⁹ και όντως κάποιες φορές θυμίζει Πατερική γλώσσα της Φιλοκαλίας, αλλά θα διαφωνήσω στην ένταση και έκταση. Ο ποιητής είναι πιο προσηνής, πιο φιλικός, και δημιουργεί περισσότερο μια ρομαντική ατμόσφαιρα με διάθεση ιπποτισμού. Δεν έχει τον ασκητικό λόγο των Ανατολικών Πατέρων, δεν έχει τον απλό, λιτό χωρίς επιθετικούς προσδιορισμούς, δωρικό βυζαντινό λόγο των υμνογράφων. Για να προσεγγίσουμε καλύτερα τον Παπατσώνη, θα παραθέσουμε την εικόνα του Χριστού στη Γεθσημανή αποτυπωμένη από δύο διαφορετικούς κόσμους.³⁰ Την δυτική ματιά του Ραφαήλ και την ανατολική ενός βυζαντινού αγιογράφου. Ο πίνακας του Ραφαήλ, «The Agony in the Garden of Gethsemane» και η βυζαντινή εικόνα του Victor the Moor, αποτυπώνουν το ίδιο ακριβώς θέμα, τη νύχτα στη Γεθσημανή. Το ίδιο θέμα, μέσα από διαφορετική προσέγγιση γεννά και αποτυπώνει ανόμοια συναισθήματα. Παρατηρούμε διαφορετικά χρώματα, διαφορετική πινελιά, διαφορετική προσέγγιση και αντιμετώπιση του τρίπτυχου χώρος - χρόνος - προοπτική. Στην Ορθόδοξη παράδοση, και λιγότερο στις Δυτικές Χριστιανικές παραδόσεις, ο ρεαλισμός αντικαθίσταται από την πνευματική σημειολογία ως δρόμος επικοινωνίας του πιστού με το Θείο. Χώρος, χρόνος και γεγονότα δεν ακολουθούν φυσική σειρά αλλά αντιστοιχούν σε πνευματικό μυστήριο. Στη Δύση παρατηρούμε ζωγραφική με φυσική προοπτική, χρωματική τελειότητα,

²⁷ «Μήνιν άειδε, θεά, Πηληϊάδεω Άχιλλῆος ούλομένην, ἣ μυρι' Άχαιοῖς ἄλγε' ἔθηκε, πολλές δ' ἰφθίμους ψυχάς'Αἶδι προΐαψεν ἠρώων...».

²⁸ «Άνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολύτροπον, ὃς μάλα πολλά πλάγχθη, ἐπεὶ Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον».

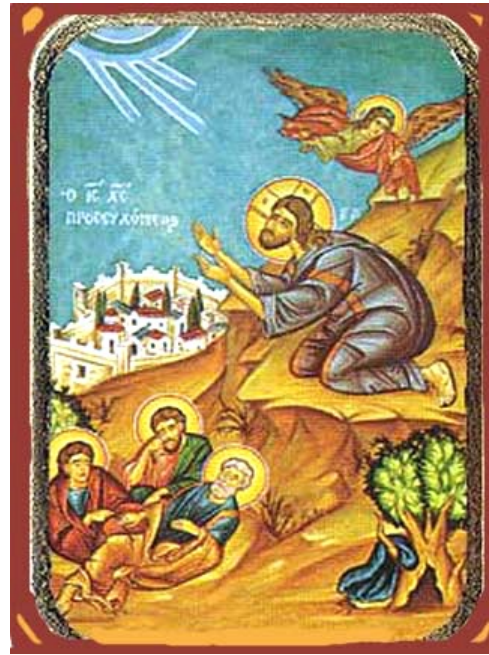
²⁹ Ηλίας Αλεξανδρής, «Η μοναδικότητα του Τ. Παπατσώνη», «Τ. Κ. Παπατσώνης, 120 χρόνια από τη γέννηση του (1895-2015)», σ. 61-64.

³⁰ <https://goo.gl/ddREmH> και <https://goo.gl/K3VysZ>

ατμοσφαιρική διάθεση. Δεν ισχυριζόμαστε ότι η ποίηση του Παπατσώνη υστερεί σε κάτι, ούτε ότι η δυτική τέχνη υστερεί έναντι της βυζαντινής, απλώς είναι διαφορετική η προσέγγιση και αυτή την προσέγγιση προσπαθούμε να κατανοήσουμε.

*The Agony in the Garden of Gethsemane,
1504, Metropolitan Museum of Art*

*The Prayer at Gethsemane Garden
by Victor the Moor*

Αλλά ας επανέλθουμε στο «Σχήμα». «Λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· ἐγώ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή»³¹ και «Εγώ εἰμί το Φως του κόσμου· ο ακολουθών εμοί ου μη περιπατήση εν τη σκοτία, αλλ' ἔξει το Φως της ζωής».³² Ο Παπατσώνης γνωρίζει την Αλήθεια, την ασπάζεται και μας την παρουσιάζει με τα δικά του χρώματα. Πολλοί τονίζουν την ομοιότητα παπατσωνικής και καβαφικής γλώσσας, εμείς όμως κρίνουμε ότι υπάρχει μια τεράστια ειδωποιός διαφορά. Ο Καβάφης³³ είναι πιο αυστηρός, δωρικός, λιτός στο ύφος και στο περιεχόμενο από τον Παπατσώνη. Την Αλήθεια που εκφράζει τόσο μελωδικά ο Παπατσώνης, ο Καβάφης την εκφράζει πιο «σκληρά, ασκητικά». Η ποίηση του Παπατσώνη είναι θα λέγαμε η ματιά του Ραφαήλ³⁴ και αν θέλαμε, ο Καβάφης είναι η βυζαντινή εικόνα, χωρίς χρωματισμούς, πλεονασμούς, επιθετικούς προσδιορισμούς και δραματουργικές εντάσεις.

«Το Σχήμα» εμπεριέχει όλη την Αλήθεια του παπατσωνικού έργου και τους άξονες που μας απασχολούν στην εργασία. Όπως είδαμε, η Αλήθεια είναι η ευαγγελική Αλήθεια, είναι ο Θεός που ή Τον δέχεσαι και Τον πιστεύεις ή όχι. Η πρώτη πρόταση, «Δεν είναι φωτεινότερο πράγμα από την Αλήθεια», θυμίζει αξίωμα. Αξίωμα που δεν επιδέχεται αμφιβολία, διάλογο,

³¹ Ιω. 14, 6.

³² Ιω. 7, 12.

³³ Θα αναφερθούμε ξανά παρακάτω στον Καβάφη αν και δεν κάνουμε συγκριτική μελέτη των δύο ποιητών.

³⁴ Αξίζει να αναφερθεί ότι η Νατάσα Κεσμέτη, στο κείμενο της για τον Παπατσώνη, παραπέμπει στη μελέτη του Νίκου Φωκά «Ένας Καταραμένος ποιητής» (Πρώτο Τετράδιο Ευθύνης, 1967), όπου τονίζεται η ομοιότητα του Παπατσώνη με τον Ρούμπενς. Η ομοιότητα αυτή προκύπτει από τον τίτλο του ποιήματος «Rarina Sabinaurum» (1921), το οποίο παραπέμπει στον πίνακα του Ρούμπενς. Ας μου επιτραπεί να χρησιμοποιήσω τη ραφαηλική θρησκευτική «σχολή» καθώς εκτιμώ πως παραπέμπει άμεσα στην Παρθένο Μαρία του Παπατσώνη. Ο Παπατσώνης πολλές φορές αναφέρεται με τον δυτικό τρόπο στη Θεοτόκο, ως «Μητέρα Θεού», «Μαρία», «Παρθένο Μαρία», και άλλες με την πιο «λαϊκή» προσφώνηση της ανατολικής παράδοσης, ως «Παναγία».

ούτε καν σχολιασμό. Το ύφος της διατύπωσης δε, παραπέμπει στο προσωκρατικό αξίωμα του Θαλή:

*Πρεσβύτατον των όντων Θεός, αγέννητον γαρ και μήτε αρχήν έχον, μήτε τελετήν.
Κάλλιστον κόσμος, ποίημα γαρ θεού.
Ισχυρότατον ανάγκη· κρατεί γαρ πάντων.
Μέγιστον τόπος άπαντα γαρ χωρεί.
Σοφώτατον χρόνος· ανευρίσκει γαρ πάντα.³⁵*

[Ο πρεσβύτερος των όντων είναι ο Θεός γιατί είναι αγέννητος και δεν έχει αρχή ούτε τέλος. Το ωραιότερο πράγμα είναι ο Κόσμος γιατί είναι δημιούργημα του Θεού, δυνατότερο πράγμα η Ανάγκη γιατί υπερτερεί όλων, το μεγαλύτερο πράγμα είναι ο χώρος γιατί περιλαμβάνει τα πάντα, σοφότερο πράγμα ο χρόνος γιατί αποκαλύπτει τα πάντα.]³⁶

Ξεκινά λοιπόν η *Εκλογή Α'* με την Αποκάλυψη της Αλήθειας και κλείνει το ποίημα με την υπόμνηση μιας άλλης φοβερότερης Αποκάλυψης, η οποία όταν θα έρθει θα είναι *Κρίσεως μελλοντικής μετά σαλπίγγων*. Με την αποκαλυπτόμενη Αλήθεια και την αποκαλυπτική Τελευταία Κρίση, ο Παπατσώνης παρουσιάζει όλο το ηθικό, πνευματικό, δογματικό, ανθρώπινο, πολύ ανθρώπινο, υπαρξιακό δράμα του ανθρώπου, το οποίο παραμένει αναλλοίωτο, άχρονο, οικουμενικό και επίκαιρο. Υπάρχει η Αλήθεια η οποία περιμένει το άτομο να του αποκαλυφθεί, το άτομο αποφασίζει με ελεύθερη βούληση αν θα δεχτεί να γίνει Εραστής της Αλήθειας· το υπαρξιακό δράμα συνεχίζεται με την αγωνία,³⁷ τις ατελείωτες Νύχτες αγρύπνιας, ανησυχίας που γεννά η αναζήτηση της Αλήθειας - αυτοσυνειδησίας και η οποία θα φέρει το πρωί τον Ήλιο με τη θεία Φώτιση. Η αυτοσυνειδησία και ο κίνδυνος της λαθεμένης γνώσης είναι μοτίβα που επανέρχονται στο έργο του Παπατσώνη, γιατί είναι αναγκαία για την οντολογική τοποθέτηση του ανθρώπου μέσα σε ένα γίγνεσθαι αέναα μεταβαλλόμενο.

Παραθέτουμε τον πρώτο στίχο του ποιήματος «*Lourdes*» (1933):

Ως εν εσόπτρω βλέπω Ιδέα του εαυτού μου.

Η αυτοσυνειδησία, δηλαδή η στιγμή της πλήρους επίγνωσης, είναι η απόλυτη σοφία. Είναι η στιγμή που *άστραψε νους και γνώρισε ο νιός τον εαυτό του*, όπως λέει χαρακτηριστικά ο Διονύσιος Σολωμός. Η φράση του Αποστόλου Παύλου στην οποία παραπέμπει ο στίχος του Παπατσώνη δηλώνει, ότι η γνώση είναι αντανάκλαση, άρα έμμεση και ατελής: «*Βλέπομεν άρτι εν εσόπτρω και εν αινίγματι, τότε δε πρόσωπον προς πρόσωπον*» (τώρα βλέπουμε σαν σε καθρέφτη, ενώ τότε, δηλαδή στον παράδεισο, θα δούμε πρόσωπο με πρόσωπο). Είναι η πλάνη της γνώσης, η οποία μπορεί να αποβεί μοιραία για την ανθρώπινη ψυχή. *Η Ιδέα του*

³⁵ Η φράση ανήκει στον Θαλή τον Μιλήσιο. Αντίστοιχα, το ποίημα *Περί των Πάντων* (1932) παραπέμπει στο ποίημα του Παρμενίδη, ενώ η εισαγωγή του ποιήματος *Τριώδιον* (1934) «Γένος ανθρώπων, μισερό, που από γενέσεως του όρυξε λάκκο» αποτελεί παράφραση του αφορισμού το Σειλινού στον Μίδα: *Δαίμονος επιπόνου κατά τύχης χαλεπής εφήμερον σπέρμα*.

³⁶ Ελεύθερη μετάφραση.

³⁷ Για την έννοια της αγωνίας αξίζει να θυμηθούμε τον πατέρα του υπαρξισμού Κίρκεγκωρ για την σχέση αμαρτία - αγωνία - πίστη: «Το άτομο βρίσκεται στην αμαρτία και η αγωνία του είναι αγωνία ενώπιον του Κακού. Αυτή η κατάσταση, αν μελετηθεί βαθύτερα, βρίσκεται εντός του Αγαθού. Έτσι εξηγείται και η αγωνία της για το Κακό. Η άλλη μορφή είναι το δαιμονικό. Το άτομο βρίσκεται στο Κακό και κατέχεται από αγωνία για το Αγαθό. Η δουλεία στην αμαρτία είναι ανελεύθερη σχέση προς το Κακό, αλλά ο δαιμονισμός είναι ανελεύθερη σχέση προς το Αγαθό».

Soren Kierkegaard, *Η Έννοια της Αγωνίας, Απλή ψυχολογική μελέτη με αναφορά στο δογματικό πρόβλημα του προπατορικού αμαρτήματος*, μτφ. Γ. Τζαβάρας, Δωδώνη 2013, σ. 143.

εαυτού μου, βέβαια, έχει άμεση σχέση με τον πλατωνικό κόσμο των Ιδεών και την ψευδαίσθηση της γνώσης. Ο εαυτός θυμίζει και την πινδαρική φράση «Σκιάς όναρ άνθρωπος». Η αληθινή γνώση του εαυτού και η πλάνη επανέρχονται συνεχώς στην παπατσωνική ποίηση.

Ο Ζουμπουλάκης³⁸ πολύ ωραία διακρίνει τη *Νύχτα* των ερωμένων της Αλήθειας με τη *νύχτα των άλλων*³⁹ (όπου οι άλλοι είναι οι πλάνητες, αυτοί που απέχουν της Αλήθειας). Για τον τίτλο του ποιήματος, «Σχήμα», φρονώ ότι το εξαντλεί σαν θέμα ο Σ. Ζουμπουλάκης και μάλιστα αντιπαραβάλλει έτερο ποίημα του Παπατσώνη το «Σχήμα περί της Πλάνης» (1930).

Συνοψίζω τη θέση του Ζουμπουλάκη: ο Παπατσώνης χρησιμοποιεί την λέξη «σχήμα» με την έννοια της Καθολικής Εκκλησίας: σχήμα λέγεται η πρόταση την οποία έχει συντάξει μια ειδική επιτροπή πριν επικυρωθεί από την (εκκλησιαστική) σύνοδο. Δηλαδή ο Παπατσώνης προτάσσει στον αναγνώστη μία υπερβατική πρόταση και ο αναγνώστης καλείται να την αποδεχτεί ή να την απορρίψει. Δεν γνωρίζω αν έχει δίκιο ο Ζουμπουλάκης, αναμφισβήτητα πάντως μελετά σε βάθος τον Παπατσώνη. Επιπλέον δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τι τελικά εννοεί όντως ο Παπατσώνης, όμως θα αναφέρουμε ότι υπάρχει και στην εκκλησιαστική παράδοση το καλογερικό σχήμα ή αγγελικό σχήμα, ενώ μία άλλη εκδοχή ίσως είναι ότι ο ποιητής μυστικά έχει αφιερώσει την ζωή του στο Θεό.⁴⁰

Συμπερασματικά, κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό, διακρίνουμε στο «Σχήμα»: την Αλήθεια, τον εραστή της Αλήθειας, την αντιθετική σχέση αμαρτίας - πτώσης, τη *Νύχτα* και τη *νύχτα* της πτώσης και τέλος την Κρίση. Είναι οι άξονες και οι έννοιες που θα δούμε πιο αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο και που μας απασχολούν στα περισσότερα ποιήματα της *Εκλογής*.

³⁸ Σταύρος Ζουμπουλάκης, ό.π., σελ. 22-23.

³⁹ Δεν μπορώ να αντισταθώ στον πειρασμό να αντιπαραβάλω στον παπατσωνικό στίχο τον στίχο του Γ. Αγγελάκα «Τι γυρεύουμε εμείς μέσα στη νύχτα των άλλων».

⁴⁰ Ως ένα είδος κοσμοκαλόγερου όπως χαρακτηρίζεται συνήθως ο Α. Παπαδιαμάντης. Βέβαια, ο Παπατσώνης σε αντίθεση με τον Παπαδιαμάντη ήταν παντρεμένος με παιδί, με υψηλή θέση στο Υπουργείο Οικονομικών, πολυταξιδεμένος, με διευθυντικές θέσεις σε πολιτιστικούς οργανισμούς. Εμείς εννοούμε με αυτόν τον χαρακτηρισμό την ενδελεχή μελέτη του Θείου Λόγου και της εμπειρικής σχέσης με τον Θεό που φαίνεται να χαρακτηρίζει το παπατσωνικό έργο.

Β' μέρος

Εκλογή Α'

Είδαμε συνοπτικά το ποίημα - εισαγωγή «Σχήμα», το οποίο ανοίγει το πρώτο μέρος της Εκλογής Α'. Καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι το ποίημα αυτό λειτουργεί ως η λύδια λίθος του ποιητικού έργου του ποιητή, που στερεώνει όλο το έργο στους άξονες: Η Πίστη ως βιωματική Αλήθεια, η Αμαρτία και η Πτώση ως συνέπεια απουσίας της Αλήθειας, η Νύχτα της Αλήθειας και η νύχτα της Πλάνης και η Κρίση.

Η επόμενη ενότητα τιτλοφορείται «Αρχή Σοφίας». Προφανώς ο τίτλος παραπέμπει στο βιβλικό *Αρχή Σοφίας Φόβος Θεού*⁴¹ και στα λόγια του Αποστόλου Παύλου «Πού απόστολος; πού γραμματείς; πού συζητητής του αιώνας τούτου; ουχί εμώρανεν ο Θεός την σοφία του κόσμου τούτου;». Μία είναι η Αλήθεια, ο Θεός, ένας κατέχει τη Σοφία, ο Θεός. Αναντίρρητα και η ενότητα «Ενιαυτός»⁴² επιδέχεται θρησκευτική ερμηνεία. Θα παρατηρήσουμε μόνο, την επίδραση που άσκησε ο Claudel στον Παπατσώνη η οποία είναι ιδιαίτερα εμφανής στα ποιήματα της ενότητας «Ενιαυτός».⁴³ Είναι ποιήματα γραμμένα σε μακροσκελή στίχο, αμιγώς βιβλικά θέματα (ποιήματα για τους μεγάλους αποστόλους της Εκκλησίας, σε γιορτές αφιερωμένες στην Παναγία και ποιήματα με θέματα από τον λειτουργικό κανόνα). Αξίζει να αναφερθεί ότι τριάντα τρία (33) ποιήματα συνθέτουν τον «Ενιαυτό».

Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ο Παπατσώνης συνειδητά επέλεξε τον συγκεκριμένο αριθμό για να παραπέμψει στα γήινα χρόνια του Χριστού, όμως διερωτάται εύλογα κανείς γιατί αποφασίζει να αφιερώσει έξι ποιήματα στους αποστόλους Πέτρο και Παύλο, τα οποία όλα είναι χρονολογημένα το 1921: «Πέτρου και Παύλου των Κορυφαίων», «Των Κορυφαίων Πέτρου και Παύλου την Λειτουργία», «Των Κορυφαίων στον Δεύτερο Εσπερινό Μνήμη του Αποστόλου Παύλου», «Στην Απόδοση της Γιορτής των Κορυφαίων» και «Στην Απόδοση της Γιορτής των Κορυφαίων (Νέα Εντύπωση)». Μία πιθανή ερμηνεία - αιτιολόγηση ίσως θα μπορούσε να είναι ότι ο Πέτρος αποτελεί το σύμβολο της Δυτικής Εκκλησίας, θεωρείται ο πρώτος Πάπας⁴⁴ και ο κλειδούχος της πόλης και του Παραδείσου, είναι ο ιδρυτής της Ρώμης.

⁴¹ Ενδεικτικά κάποιες αναφορές από τη Βίβλο περί Σοφίας Θεού: «Τῷ δὲ βασιλεῖ τῶν αἰώνων, ἀφθάρτῳ, ἀοράτῳ, μόνῳ σοφῷ Θεῷ, τιμὴ καὶ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων» (Α' Τιμ. α' 17), «ἐν ᾧ πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως ἀπόκρυφοί» (Κολασ. β' 3), «ὁ Θεὸς τῆς σοφίας ἔθεμελίωσε τὴν γῆν, ἠτοίμασε δὲ οὐρανοὺς φρονήσει» (Παροιμ. γ' 19), «Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, Κύριε, πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας» (Ψαλμ. ργ' 24), «Ἦ βάθος πλοῦτου καὶ σοφίας καὶ γνώσεως Θεοῦ! ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ καὶ ἀνεξιχνίαστοι αἱ ὁδοὶ αὐτοῦ! τίς γὰρ ἔγνω νοῦν Κυρίου; ἢ τίς σύμβουλος αὐτοῦ ἐγένετο;» (Ρωμ. ια' 33, 34).

⁴² Μυθολογικό πρόσωπο. Σύμφωνα με την παράδοση ήταν δαίμονας της γονιμότητας και προσωποποίηση του χρόνου. Οι αρχαίοι Έλληνες και Ασιάτες τον λάτρευαν μαζί με τις θεές Ώρες, τη θεά Νύχτα και τον Μήνα. Ο δαίμονας ενσαρκωνόταν είτε από έναν βασιλιά που εφονεύετο στο τέλος του χρόνου, είτε από το ιερό ζώο που θυσιαζόταν για τη δίαιτα, δηλαδή το κοινό συμπόσιο. Επιπλέον, ως δαίμονα θεωρούσαν και τον νεαρό θεό που πέθαινε, η γέννηση και θάνατος του οποίου συμβόλιζαν την ετήσια άνθηση και τον ετήσιο μααρασμό της φύσης. Στην εκκλησιαστική γλώσσα σημαίνει έτος-χρόνος. [https://ellaniapili.blogspot.com/2016/04/blog-post_517.html] (01/07/2018)]

⁴³ Δημήτρης Ελευθεράκης, «Τ. Κ. Παπατσώνης, Μία εξέταση της ποιητικής του στη διακειμενική προοπτική της ποιητικής των Hölderlin, Claudel και Eliot», διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, 2007, σ. 44-45.

⁴⁴ Για τους Ρωμαιοκαθολικούς το «Πρωτείο του Πάπα» αποτελεί συνέχεια των πρωτείων του Πέτρου έναντι των υπόλοιπων μαθητών και στηρίζεται στα λόγια του Χριστού: «κάνω δέ σοι λέγω ότι σύ εἶ Πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι ᾄδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς» (Ματθ. 16:17, 18). Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία δέχεται ότι ο Πέτρος βρέθηκε στη Ρώμη ύστερα από τη θαυμαστή αποφυλάκιση του (Πρ. 12, 1-17) το 42 ή 44 και έμεινε στην πόλη αυτή ως πρώτος επίσκοπος μέχρι το θάνατο του. Πρώτος όμως Επίσκοπος της Ρώμης

Ο Παύλος, είναι ο πλανημένος διώκτης του Χριστού, ο οποίος στην πορεία προς τη Δαμασκό θα αντικρύσει και θα γνωρίσει το αληθινό φως και από την πλάνη θα στραφεί στην Αλήθεια. Το σχήμα των Κορυφαίων όμως, το συναντούμε και άτυπα στην ποίηση του Παπατσώνη. Στο ποίημα «Ο Δίκαιος» (1933), μας δίνει την εξής εικόνα:

*Ευστάθεια και Δικαιοσύνη συναντήθηκαν,
πνεύμα Θουσίας και Κοσμιότητα- και καταφιληθήκαν.*

Ξεκάθαρα παραπέμπει στη χριστιανική εικόνα με τον ασπασμό των Κορυφαίων Αποστόλων, το οποίο παραμένει και διασώζεται στο τυπικό της Θείας Λειτουργίας από τους ιερείς που ασπάζονται ο ένας τον άλλο.

Οι καθολικές καταβολές του Παπατσώνη είναι γνωστές, όμως η πίστη του Παπατσώνη είναι πολύ γενικότερη σε σχέση με τα αυστηρά όρια του ρωμαιοκαθολικισμού. Ο Paul Claudel⁴⁵ θα πει ότι: «Καθολικός πάει να πει παγκόσμιος και το πρώτο άρθρο του Πιστεύω μάς μαθαίνει ότι το σύμπαν έχει γίνει από δύο μέρη, τα ορατά πράγματα και τα αόρατα». Ο Παπατσώνης αφιερώνει την ποίηση του στα αόρατα πράγματα που συνθέτουν τον κόσμο και στις αόρατες δυνάμεις που κυβερνούν τον κόσμο. Δεν γίνεται στα πλαίσια μεταπτυχιακής εργασίας να αναλύσουμε την έννοια της θρησκευτικότητας στη λογοτεχνία, εξάλλου εμάς μας ενδιαφέρει ο Τ. Κ. Παπατσώνης. Κρίνεται όμως αναγκαία μία σύντομη αναφορά στη θρησκεία ως σύμβολο στην ποιητική δημιουργία.

«Η τέχνη αν δεν έχει πνευματικότητα, κουβαλά μέσα της το ίδιο της το δράμα»,⁴⁶ ενώ το δράμα της απώλειας της πνευματικότητας στην τέχνη, επισημαίνει και καταδεικνύει ο Ζήσιμος Λορεντζάτος στο «Χαμένο Κέντρο».⁴⁷ Για τον Τ.Σ. Eliot θα γράψει στο ομώνυμο δοκίμιο του ο Λορεντζάτος πως υπήρξε πραχτικός μαθητής του Χριστού και όχι απλά θεωρητικός. Αυτή η ιδιότητα του χριστιανού ποιητή Eliot (ότι ήταν πραχτικός μαθητής του Χριστού) ερμηνεύεται από τον Λορεντζάτο ως απολογητική⁴⁸ στάση: ομολόγησε δηλαδή ο Eliot πραχτικά (εκεί, στη Δύση, το 1927) πώς ο Χριστός δεν ήταν μοναχά άνθρωπος, αλλά και Θεός ή Θεάνθρωπος.⁴⁹

Στο κείμενο στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, ο Claudel παρατηρεί ότι ο 19^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από αληθινή ποίηση, η οποία είναι χωρίς μεταφυσική, γιατί απλά ο άνθρωπος απομακρύνθηκε από τον θεό. Και ο Τ.Σ. Eliot αναφέρεται στο δοκίμιο του *Θρησκεία και*

ήταν ο Αίνος, όπως μαρτυρείται από αρχαίο κατάλογο που συνέταξε ο Επίσκοπος Ρώμης Σωτήρ. Στην Ορθόδοξη παράδοση, ο Πέτρος δεν θεωρείται ιδρυτής της Εκκλησίας της Ρώμης, γιατί - σύμφωνα με την ιστορική έρευνα- κανείς από τους Αποστόλους δεν πήγε στη Ρώμη για να κηρύξει τον Χριστιανισμό.

Α. Α. Γκλαβίνα, *Οι δώδεκα Απόστολοι*, Τέρτιος, Κατερίνη, 1993, σελ. 57-67.

⁴⁵ Paul Claudel, «Θρησκεία και ποίηση», σ. 3. Αναφέρουμε τον συγκεκριμένο Γάλλο ποιητή γιατί ο Παπατσώνης μελέτησε σε βάθος το έργο του Claudel και επηρεάστηκε βαθιά από αυτό.

⁴⁶ Αντρέι Ταρκόφσκι, *Σμιλεύοντας το Χρόνο*, μτφ. Σ. Βελεντζάς, Νεφέλη, 1987, σ. 230.

⁴⁷ Ζήσιμος Λορεντζάτος, «*Το χαμένο κέντρο*,» *Μελέτες*, Α' τόμος, Δόμος, 2007.

Για τον χαρακτηρισμό του Παπατσώνη από Ζουμπουλάκη δες: «Αγία Γραφή και Ελληνική Λογοτεχνία», Επιστημονικό Συνέδριο Ελληνικής Βιβλικής Εταιρίας 11-12 Δεκεμβρίου 2015 [<https://www.youtube.com/watch?v=nuDwI7I5zZo> (01/06/2018)].

⁴⁸ Χριστιανοί Απολογητές Πατέρες ή Απολογητές ονομάζουμε το σύνολο των χριστιανών που έζησαν τον 2ο αιώνα μ.Χ. Ονομάζονται έτσι διότι ανέλαβαν να υπερασπιστούν και να καταδείξουν την χριστιανική αλήθεια στους διώκτες. Λόγω του ότι επιβαλλόταν να απολογηθούν στις αρχές ονομάστηκαν Απολογητές.

⁴⁹ Λορεντζάτος, «Τ.Σ. Eliot», σ. 297.

λογοτεχνία⁵⁰ εκτενώς στην έννοια της «θρησκευτικής λογοτεχνίας» και στο χρέος του αναγνώστη λογοτεχνίας και του χριστιανού αναγνώστη λογοτεχνίας. Ο ίδιος ο Παπατσώνης μιλάει για τον εαυτό του ως παράδειγμα του αδιαιρέτου της χριστιανοσύνης και αυτοκαθορίζεται ως χριστιανός πριν από το σχίσμα.⁵¹ Στα ποιήματά του αναφέρεται και στη Μαρία και στην Παναγία. Χρησιμοποιεί και βυζαντινή υμνογραφία αλλά και αναγνωρίζει το αλάθητο του Πάπα και τον απόστολο Πέτρο ως ιδρυτή της Ρώμης.⁵² Ο καθολικισμός, ο χριστιανικός οικουμενισμός, ο χριστιανικός ενωτισμός του Παπατσώνη, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι παραπέμπουν σε μία άλλη ιδιάζουσα περίπτωση ποιητή: τον Έζρα Πάουντ. Η αγάπη, που είναι όπως θα δούμε και παρακάτω, έκδηλη στον Παπατσώνη, είναι συυφασμένη με την έννοια της ανθρώπινης υπόστασης στον Πάουντ.

Όλοι οι δημιουργοί που επικαλεστήκαμε παραπάνω, μαζί και ο Παπατσώνης (όπως θα δούμε και στη συνέχεια) και άλλοι που δεν αναφέρουμε, αναζητούν την αληθινή τέχνη μέσα από την αληθινή ζωή η οποία ταυτίζεται με τη μεταφυσική εμπειρία. Αναμφίβολα υπάρχει και στον ελληνικό φιλολογικό κόσμο, η εξαίρεση των χριστιανών λογοτεχνών, οι οποίοι θα συνδυάσουν τη θρησκευτικότητα με την καλλιτεχνική δημιουργία: Δ. Σολωμός, Γ. Ρίτσος, Ν. Πεντζίκης, Ν. Βρεττάκος, είναι μόνο κάποια από τα μεγάλα ονόματα που χαρακτηρίζονται από θρησκευτικές αναφορές, είτε συνδέοντας την πίστη με τον ελληνισμό και την παράδοση, είτε συμβολικά είτε βιωματικά.

Θα κλείσουμε τη μικρή αυτή εισαγωγή με τα λόγια του Λορεντζάτου:⁵³

«Πρέπει να αλλάξουμε πρώτα τη λειτουργία της τέχνης και από αισθητική (όπως είναι σήμερα) να τη κάνουμε μεταφυσική (όπως είτανε πάντα). [...] Η τέχνη πρέπει να βαφτιστεί στα νερά της μεταφυσικής πίστης».

Αυτή την εντολή - αποστολή, αναλαμβάνει να πραγματώσει ο Παπατσώνης.

Θρησκευτικότητα και Παπατσώνης ή η Αλήθεια ως βίωμα θρησκευτικής εμπειρίας

«Αν ωστόσο η γραμματολογική αναγνώριση έχει συντελεστεί, εκείνο που δεν έχει γίνει είναι η ουσιαστική μελέτη του έργου του. Πολλά είναι τα εμπόδια για αυτό [...] Δεν είναι μόνο η θεματική που στέκεται εμπόδιο, είναι ακόμη περισσότερο, η βαθιά θρησκευτικότητά του. Και άλλοι πολλοί ποιητές, Έλληνες και ξένοι, έχουν γράψει ποιήματα με θρησκευτικά θέματα, χωρίς αυτό να στέκεται εμπόδιο στην πρόσληψή τους, γιατί το πλησίασμα εκεί είναι menschliches, allzumenschliches».⁵⁴

Στο κείμενο για τον υπερρεαλισμό, που δημοσιεύτηκε στα *Νέα Γράμματα* τον Ιούλιο του 1945 με τίτλο «Ο υπερρεαλισμός κ' εγώ», με βαθειά εξομολογητική διάθεση, ο Παπατσώνης θα γράψει ότι επιδιώκει να είναι «όσο πιο πολύ παίρνει ζωντανός και φυσικός άνθρωπος».

⁵⁰ Τ.Σ. Έλιοτ, *Θρησκεία και λογοτεχνία*, μτφ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Έρασμος, Αθήνα, 1987, σ. 28-29.

⁵¹ Βασίλης Βασιλειάδης, «Ο Τ. Κ. Παπατσώνης και η κριτική της νεοελληνικής λογοτεχνίας», 29.04.2018

[<http://www.efsyn.gr/arthro/o-tk-papatsonis-kai-i-kritiki-tis-neoellinikis-logotehnias> (15/06/2018)].

⁵² Βλ. ποίημα «Στην Απόδοση της Γιορτής των Κορυφαίων» (1921). Αναγνωρίζει τον απόστολο Πέτρο ως «αυτός κυρίαρχος του Άδη και του Παραδείσου, ο Πρώτος Πάπας» και το αλάθητο του πάπα στο ποίημα «Σχήμα περί της Πλάνης» (1930).

⁵³ Λορεντζάτος, «Το χαμένο κέντρο», σ. 29, 33.

⁵⁴ Σταύρος Ζουμπουλάκης, *Αρχή Σοφίας και κατακόκκινα όνειρα, Πίστη και έρωτας στον Τ. Κ. Παπατσώνη*, σ. 21.

Ήταν μέσω της ποιήσής του και της θρησκείας, συνειδητός πολέμιος εναντίον όσων θεωρούσε νεκρωτικούς (για την ψυχή) παράγοντες.

«Έβλεπα από πολύ νέος [...] το κάθε μου ποίημα, ελευθερωμένο από κάθε πρόληψη [...] το θεωρούσα συνάμα και σαν μανιφέστο γι' αυτή μου την ορμή στη ζωντάνια, μια ζωντάνια που θ' αγκάλιαζε στους ζωτικούς της χώρους την έκσταση, το παραλήρημα, τη σοφήν ασυναρτησία του ονείρου, τα λανθάνοντα ρεύματα του ενστίχτου, τον αγώνα, όλο και περισσότερο, με την πιο μεγάλη δυνατή υπερένταση να ξυπνήσω μέσα μου μια βασανιστική μνήμη των συναρτήσεών μου με το σύμπαν, τοπικό και χρονικό [...]

»Έτσι γεννήθηκε μέσα μου η πίστη. [...] την προσανατόλισα κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, στα χριστιανικά της θέματα, καθώς υπήρξαν κι εξελίχθηκαν μέσα στα 2000 χρόνια σε ανατολή και δύση. Ο δυτικός μεσαίωνας και το ανατολικό Βυζάντιο βρέθηκαν ν' αγκαλιάζουν στην ψυχή μου μια μεγάλη και ακατανίκητη έλξη».⁵⁵

Παρατηρούμε ότι έννοιες όπως ποίηση και πίστη,⁵⁶ υπερρεαλισμός και πίστη, δεν θεωρούνται για τον Παπατσώνη έννοιες αντιφατικές, αλλά προσεγγίζονται καταφατικά, καθώς όλα συνταιριάζουν μεταξύ τους αρμονικά. Αντίθετα με τον πόλεμο του αντιθετικού ζεύγους Φιλότητας και Νείκουσ και την αιώνια μάχη των Προσωκρατικών, ο Παπατσώνης αντιπαραβάλλει την «έλξη» και την ώσμωση των δυνάμεων και του κόσμου. Η πίστη δρα ως ενωτική δύναμη για τον ποιητή. Ο Ρένος Αποστολίδης αναφέρει σε εκπομπή του αφιερωμένη στον ποιητή, ότι «... έχει την πεζολογία του Καβάφη και του Παπαδιαμάντη, την παραξενιά, που είναι αμάγαλμα της πίστης και στον Χριστό και στα εξωτικά και τους Άγιους και στον παγανισμό, δηλαδή στον Ελληνισμό».⁵⁷ Δεν θα ήταν υπερβολή να προσθέσουμε ότι βλέπει και προσεγγίζει τα τεκταινόμενα και την πραγματικότητα, μέσα από τη χριστιανική θέαση του κόσμου. Αρκεί να αναλογιστούμε ότι ο Παπατσώνης προσπάθησε ακόμα και στον κομμουνισμό «να δώσει ένα θρησκευτικό ρούχο».⁵⁸

«Αν πάρει κανείς να κοιτάξει απλώς τα περιεχόμενα της συγκεντρωτικής έκδοσης των δύο Εκλογών και ξεφυλλίσει λίγο και το βιβλίο, θα δει με μία απλή ματιά την κυριαρχία του θρησκευτικού στοιχείου: βιβλικά θέματα, από την Παλαιά και περισσότερο από την Καινή Διαθήκη· τα καινοδιαθηκικά θέματα αναπτύσσονται κυρίως σύμφωνα με το εορτολόγιο· η μεγάλη ενότητα «Ενιαυτός» είναι αφιερωμένη όλη σε χριστιανικές εορτές, κατά την τάξη της Καθολικής Εκκλησίας [...] πλήθος τα βιβλικά χωρία από τη Βουλγακάτα, τους Ο' ή την Καινή Διαθήκη και οι στίχοι από εκκλησιαστικούς ύμνους της λατινικής υμνογραφίας».⁵⁹

Το ότι είναι θρησκευτικός ποιητής ο Παπατσώνης αποτελεί λοιπόν κοινή παραδοχή για τους μελετητές του. Όλοι σχεδόν, παίρνουν ως δεδομένο ότι ο Παπατσώνης ήταν Καθολικός Χριστιανός ενώ κάποιοι προβάλλουν αντίρρηση λέγοντας ότι, ναι μεν ανατράφηκε σε

⁵⁵ Τα Νέα Γράμματα, τχ. 5-6, (Ιούλιος 1945), σ. 340-347.

⁵⁶ Τη σχέση Παπατσώνη - πίστης θα τη μελετήσουμε εκτενέστερα στο δεύτερο μέρος της εργασίας.

⁵⁷ https://www.youtube.com/watch?v=cb3uo_u5J9I&t=1417s.

⁵⁸ «Ο Παπατσώνης υποστηρίζει ότι ο υπερρεαλισμός δεν ταυτίζεται με τον κομμουνισμό και δεν είναι υλιστικός αλλά, όντας κοντά στη φαινομενολογία του Χούσερλ, ανοίγεται και προς την ιδεαλιστική, θεοκρατική και γενικότερα μυστηριακή τέχνη».

Αθηνά Βογιατζόγλου, «Ο Τάκης Παπατσώνης και ο υπερρεαλισμός», εφ. Η Αυγή, 26/6/2017 [<http://www.avgi.gr/article/10812/8262469/o-takes-papatsones-kai-o-yperrealismos> (01/06/2018)].

⁵⁹ Σταύρος Ζουμπουλάκης, *Αρχή Σοφίας και κατακόκκινα όνειρα, Πίστη και έρωτας στον Τ. Κ. Παπατσώνη*, σ. 18.

καθολικό περιβάλλον, ήταν όμως Ορθόδοξος. Η κρατούσα (και ίσως η πιο σωστή) άποψη είναι εκείνη του ενωτικού χριστιανού πίσω και πάνω από τα δόγματα. Θα σταθούμε στο κείμενο του Δ. Κοσμόπουλου το οποίο εκτιμώ ότι τοποθετείται σωστά απέναντι στην δογματική αυτή ανακολουθία καθολικισμού με ορθόδοξες καταβολές ή αντίστροφα, με αφορμή το ποίημα του Παπατσώνη «Το Ροζάριό μου» (1914).

Πόσο αγαπώ το απλοϊκόν, άσπρο Ροζάριό μου
με τις μικρούλες χάντρες του, που τις περνώ μία μία
[...]

«Το Ροζάριό μου ενσωματώνει το παπαδιαμαντικό κομποσχοίνι, δίχως να χάνει τίποτα από το φως του, αλλά η δι' αυτού προσευχή μάς πηγαίνει πολύ πίσω. Ο Έλληνας Τ. Κ. Παπατσώνης δημιουργεί στην ποίησή του το κλίμα μιας χριστιανικότητας, όπου ως ιστορική σάρκα εμπειρίας βάστησε τους πρώτους δέκα αιώνες της χριστιανικής ιστορίας. [...] Ο Παπατσώνης καταρρίπτει την πεποίθηση της χαώδους -δήθεν- αντιθέσεως, μεταξύ ιθαγένειας και οικουμενικότητας: αποδεικνύει δε, ότι το δεύτερο δεν μπορεί να υπάρξει δίχως την ύπαρξη του πρώτου: η πρωτοποριακή του ποιητική ευρύτητα δένει σε μορφές υψηλού κύρους, το τοπικό με το καθολικό, το εθνικό με το υπερβατικό».⁶⁰

Το απλοϊκό λοιπόν αυτό Ροζάριό δεν είναι μόνο σύμβολο θρησκευτικό αλλά αποκτά οντολογικό χαρακτήρα καθώς αποτελεί το μέσο επικοινωνίας με τον Θεό. Μέσω της προσευχής, υποθέτουμε ότι ο Παπατσώνης, όντας συνεπής στην αποστολική προτροπή «αδιαλείπτως προσεύχεσθε», ενώνεται με το Θείο.

«Κατά τον Δείπνον» (1934)

[...]
Και την πλήρη
που προσδοκώ με σέναν ένωση, την προσδοκώ
για χάρη του εαυτού μου
[...]

Η ένωση με το Θείο, τόσο στη Δυτική μυστική απολογητική Θεολογία όσο και στην Ανατολική Νηπτική Παράδοση, αποτελεί την ύψιστη ερωτική ένωση, είναι η εντελέχεια και η ουσία του χριστιανισμού.

Στο πλαίσιο του βιώματος και της εμπειρίας, ο Παπατσώνης αποσυμβολίζει τα θρησκευτικά σύμβολα. Η εκκλησία αποτελεί ζωντανό σώμα, είναι ζωντανή κοινωνία, ζωντανός οργανισμός επικοινωνίας όχι ένα απλό γοθτικό ή βυζαντινό σύμβολο, όπως χρησιμοποιείται από άλλους ποιητές. Η εκκλησία είναι η Νύμφη Χριστού, η Εστία, ο Οίκος Κυρίου που δέχεται τον προσκυνητή Παπατσώνη και το ροζάριό είναι το μέσο επίτευξης της θεϊκής εντολής «μιμηταί μου γίνεσθε».⁶¹

«Περιηγητές στη Λειτουργία» (1929)

Της Αναλήψεως, στις πρωινές Λειτουργίες
ορμήσανε στην Εκκλησία σωρός Περιηγητές.

⁶⁰ Δημήτρης Κοσμόπουλος, «Τ. Κ. Παπατσώνης, Έλληνας», από Τ. Κ. Παπατσώνης, 120 χρόνια από την γέννηση του (1895-2015), ό.π., σ. 73.

⁶¹ Α' Κορ. δ' 9-16.

Όλοι του «Σαν Τζερβάσι». Αστοί του Βύρτεμπεργκ.
Καλοκαιρινοί. Ζέστη είχε αρχίσει από το πρωί.
Μπήκαν σαν κύμα. Φέραν ταραχή.

[...]

Μονάχη, ατάραχη, η Εκκλησία
κράταγε τις ώρες της. Τραβούσε τον Κανόνα.
Γενικά, επόπτευε, ίδιος ο Θεός και αγκάλιαζε
όλους μαζί τους πιστούς, όθε και αν ήταν.

[...]

Την πλήρη Τάξη διόλου δεν έθιγε
η αταξία του συμπτώματος.

Το ποίημα ξεκινά με μία δυνατή εικόνα κίνησης: με τους περιηγητές που ορμάνε. Συνεχίζει με την παρομοίωση ότι οι περιηγητές ορμάνε σαν κύμα. Στην ταραχή που δημιουργείται πρόσκαιρα, ως ένα συμπτωματικό συμβάν, αντιπαραβάλλεται η ατάραχη Εκκλησία. Παρουσιάζεται ένας Θεός που αγκαλιάζει τους περιηγητές - πιστούς ανεξαρτήτως δόγματος (γιατί για τον Θεό δεν μετράνε αυτά) και κλείνει το ποίημα με την Τάξη η οποία παραμένει αιώνια και αίδια έναντι της πρόσκαιρης αταξίας.⁶² Η εκκλησία παρουσιάζεται ως σώμα - κοινωνία πιστών· δεν νοείται η εκκλησία χωρίς τους πιστούς οι οποίοι, αν και ολίγοι ή διαφορετικοί, αγκαλιάζονται το ίδιο από τον Θεό. Είναι ο Οίκος Κυρίου, κάτι που αναφέρει πολλές φορές σε ποιήματα του ο Παπατσώνης, πάντα δίνοντας μια αίσθηση οικειότητας⁶³. Ο Παπατσώνης δηλαδή αισθάνεται άνετα, σαν στο σπίτι του, στην εκκλησία. Πόσο αντίθετη εικόνα με την καβαφική εκκλησία των Γραικών:

Την εκκλησίαν αγαπώ — τα εξαπτέρυγά της,
τ' ασήμια των σκευών, τα κηροπήγιά της,
τα φώτα, τες εικόνες της, τον άμβωνά της.
Εκεί σαν μπω, μες σ' εκκλησία των Γραικών·
με των θυμιαμάτων της τες ευωδίες,
μες τες λειτουργικές φωνές και συμφωνίες,
τες μεγαλοπρεπείς των ιερέων παρουσίες
και κάθε των κινήσεως τον σοβαρό ρυθμό —
λαμπρότατοι μες στων αμφίων τον στολισμό —
ο νους μου πηγαίνει σε τιμές μεγάλες της φυλής μας,
στον ένδοξό μας Βυζαντινισμό.⁶⁴

Εδώ ο Καβάφης στέκεται ως παρατηρητής και συγκεκριμένα ως παρατηρητής του ιστορικού γίνεσθαι (του ένδοξου βυζαντινισμού), δεν μετέχει, δεν είναι προσκυνητής. Αντίστοιχα παραπέμπουμε στα άσπρα ξωκλήσια του Ελύτη, τις εκκλησίες του Ρίτσου κ.ο.κ, όπου χρησιμοποιούνται ως διακοσμητικά στοιχεία συμπλήρωσης της ποιητικής εικόνας, είτε συμβολικά, πάντως όχι για την ουσία τους.

⁶² Θα μπορούσαμε να πούμε, ότι έχει παραμεριστεί από τους μελετητές του έργου του η μεγάλη ειρωνεία και το λεπτό χιούμορ του Παπατσώνη. Η φράση «αστοί του Βύρτεμπεργκ», που ουσιαστικά συμπεριφέρονται σαν μη αστοί και φέρουν ταραχή, θεωρώ ότι είναι ειρωνική. Επιπλέον, ποίημα έσοχης ειρωνείας είναι και το «Λαβύρινθοι» (1933) με τον αξιομνημόνευτο καταληκτικό στίχο: *Τι λαβυρίνθους δημιουργεί η βλακεία!*

⁶³ Ενδεικτικά παραθέτουμε τα ποιήματα: «Εστία» (1933), «Κυριακή Ε' μετά την Πεντηκοστή» (1921), «Των Κορυφαίων στον Δεύτερο Εσπερινό» (1921), «Προ της Ελεύσεως» (1925), «Η παρηγοριά» (1930).

⁶⁴ Κ. Π. Καβάφης, «Στην Εκκλησία», *Ποιήματα 1897-1933*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης Ίκαρος 1984. σ. 48.

«Κατάνυξις Μεγάλης Παρασκευής» (1914)

Η Παναγία με τη ρομφαία στα σωθικά εθρήνει
και τάβλεπε όλα σκοτεινά από την πικρήν οδύνη.

Που ο Άγγελός της στις φωτιές παράδερνεν, ο Γιος της,
των παρανόμων ταπεινός και πράος και γλυκός Σώστης.

Και εμείς, οι ευγενικοί θνητοί, φριχτά ας ταπεινωθούμε
με το φαρμάκι της Νηστείας και τέφραν ας λουσθούμε.

Και η θλίψη μας, μακριά από κάθε γήινα ζιζάνια,
ας υψωθεί ως κερύ λιγνό, χλωμό, προς τη μετάνοια.

Ο Παπατσώνης μετέχει στο θείο Δράμα και στον πόνο της Παναγίας, δεν χρησιμοποιεί κάτι σαν εικόνα συμβολικά, για να μιλήσει και να παραπέμψει σε κάτι άλλο. Ο πόνος, η οδύνη της Παναγίας αποτυπώνονται ευκρινώς ενώ παρουσιάζεται όλη η ουσία της Σαρακοστής και της Μεγάλης Εβδομάδας με αποκορύφωμα τη Μεγάλη Παρασκευή, με τη νηστεία και τη μετάνοια ως καθαρτήρια πορεία της ψυχής πριν από την ανάσταση. Αξίζει να παρατηρηθεί ότι η θλίψη δεν είναι απόρροια των προβλημάτων και της στεναχώριας της τετριμμένης καθημερινότητας. Η θλίψη απορρέει από τη συμμετοχή της ψυχής στο θείο Δράμα.

Ας δούμε πως επικοινωνούν και πραγματεύονται το ίδιο θέμα, το βασανιστήριο Αγίων, δύο διαφορετικοί ποιητές, ο Ν. Χριστιανόπουλος και ο Τ. Κ. Παπατσώνης.

«Στίχοι της Αγίας Αγνής για τον Άγιο Σεβαστιανό»

Πεθαίνεις πριν να βαρεθείς τις προσευχές.

Οι στρατιώτες του εκτελεστικού αποσπάσματος
αγατούν και πλαγιάζουν απaráλλαχτα σαν όλους τους άλλους,
καπνίζουν κι αρέσκονται να βγαίνουν φωτογραφίες
κι ανάβουν ολόδια κεριά στην Αφροδίτη και την Εστία.

Τίποτε ανάμεσα σ' αυτούς και το στέρνο σου·
μόνο τα βέλη τους που θα σε υψώσουν στον ουρανό
κι αυτή η πίστη σου που τυραννάει τους ανθρώπους.

Γδυμένος το χιτώνα σου το στρατιωτικό,
γυμνός φαντάζεις πιο άγιος.

Αύριο ένα πλήθος άνθρωποι θα ονομαστούν Σεβαστιανοί:
παιδιά που θα παίζουν σε αυλές, νέοι που θα δουλεύουν σε μηχανοστάσια,
πρόεδροι φιλανθρωπικών σωματείων, ταραχοποιοί και λογοτέχνες.

Αύριο τ' όνομά σου θα περνάει από στόμα σε στόμα
κι οι αδελφοί θα σε μνημονεύουν στα μαρτυρολόγια
και θα κυκλοφορούν λιθογραφίες με το μαρτύριό σου.
Όμως εσύ, δεμένος στο δέντρο, βουτηγμένος στα αίματα,
κει στον παράδεισο μη μας ξεχνάς,
εμάς που για την πίστη στριμωχτήκαμε μαζί σου,
κυρίως όμως μην ξεχνάς την επαφή μας
το πρώτο βράδυ μετά το μαστίγωμα,
την πιο αθώα, την πιο τυχαία των σωμάτων μας επαφή,
την ώρα που τα χείλη μας υμνολογούσαν τον Κύριο.⁶⁵

⁶⁵ Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Εποχή των ισχνών αγελάδων* (1950), Ιανός, Θεσσαλονίκη, 2004.

Η ματιά του Παπατσώνη:

«Φωτοβολή Τιμωρία Του Πραίτωρα» (1934)

Agathae Mamilla. Και δεν αισχύνθηκε ο σκληρός, ο άκαρδος άρχοντας
ν' αποκόψει σε γυναίκα ό, τι ο ίδιος βρέφος, θήλαζεν άπληστα σε μητέρα
[...]

Γιατί δεν πρόκειται σήμερα πλέον για την Αγάθη, με όλο που η μνήμη της
στου νέου χρόνουτο διάβα είναι η αιτία της μνήμης μας εδώ.

Δεν πρόκειται για την Αγάθη· όπου η γία
βρίσκεται στεφανωμένη με τα φύλλα, βρίσκεται καλά,
και είθε να εύχεται για εμάς. Δεν πρόκειται για την Αγάθη.
Ακούω όμως «Κουιντινιάνος» και μόνο το άκουσμα του
μου φέρνει την οργή. Θηριώδες υποκείμενο, μεστό του Σατανά
[...]

Η οργή που δεν ασέλησε επάνω της Αγάθης
[...]

Ωραίος αγύρτης.
[...]

Πρέπει να τύπτεται πολύ σκληρά
και να ποδοπατιέται η φύση τέτοιων όντων.
[...]

Αλλά ιδού η Αγάθη, στους ουρανούς να λάμπει, ισότιμη του Ηλίου.

Στον Χριστιανόπουλο είναι έκδηλη η ειρωνεία: η Αγία Αγνή, με λόγια που υποσκάπτουν την αγνότητά της, απευθύνεται ερωτικά στον Άγιο Σεβαστιανό, ενώ η αγιότητα, το Θείο κ.λπ. δεν έχουν καμία σημασία μπροστά στην ερωτική επιθυμία και στην γυμνότητα του σώματος. Απεναντίας, ο ποιητής χρησιμοποιεί την «αγιότητα και αγνότητα» της Αγίας για να τονίσει και να υπερθεματίσει την ωραιότητα και την πρόκληση της νιότης και του κορμιού. Τελείως αντιθετικά κινείται ο Παπατσώνης. Είναι όντως σαν να διαβάζουμε από τον Συναξαριστή το μαρτύριο της αγίας, προκαλεί εντύπωση δε η ένταση και ο αυστηρός, θυμωμένος τόνος του ποιητή. Καταφέρεται έντονα εναντίον του βασανιστή - επίδοξου βιαστή με λέξεις και φράσεις που δεν συνηθίζει στην ποίησή του. Δεν έχουμε ξαναδεί τόσο θυμωμένο τον ποιητή.

Τι λέει όμως ο ίδιος ο ποιητής για τον θρησκευτικό χαρακτηρισμό που του προσδίδουν; Στην εισαγωγή αναφέρθηκε ότι θα αποδείξουμε ότι ο Παπατσώνης δεν είναι μόνο θρησκευτικός ποιητής. Στο προηγούμενο κεφάλαιο δείξαμε την θρησκευτικότητα και δη τη βιωματική θεολογία του Παπατσώνη. Τώρα θα μιλήσουμε για τον ερωτικό Παπατσώνη.⁶⁶

Θα επικεντρωθούμε σε αυτό το μέρος της εργασίας στον ερωτισμό του Παπατσώνη και θα ανατρέξουμε και σε άλλους ποιητές. Δεν θα τους αναλύσουμε αλλά θα τους προσεγγίσουμε ως μία προσπάθεια κατανόησης της ιδιάζουσας περίπτωσης Παπατσώνη και της δικής του αντίληψης και θεώρησης του έρωτα.

Ο ερωτικός Παπατσώνης και Θείος έρωας

«[...] ενώ εγώ αισθάνομαι τόσο εγγύς στον Υπερρεαλισμό, δεν συμβαίνει το ίδιο στο πώς αισθάνεται ο Υπερρεαλισμός σχετικά μ' εμένα. Φαίνεται να μας χωρίζει ένα χάος αδυσώπητο. Και τούτο είναι ίσως η λεγόμενη θρησκευτικότητα ή

⁶⁶ Για την εποχή της «αμιγούς σχέσης», «πλαστικής σεξουαλικότητας», του *confluent love*, του «νέου πουριτανισμού», βλ. Anthony Giddens, *Η μεταμόρφωση της οικειότητας. Σεξουαλικότητα, αγάπη και ερωτισμός στις μοντέρνες κοινωνίες*, μτφρ. Απόστολος Καλογιάννης, επιμέλεια: Μπετίνα Ντάβου, Πολύτροπο, Αθήνα 2005 και π. Φιλόθεος Φάρος, *Έρωτος Φύσης*, Αρμός 1990, σ. 76-84.

νεοχριστιανικότητα στην ποίησή μου. Φοβούμαι όμως, πως πρόκειται για κάποια παρεξήγηση μεγάλη. Το Μυστήριο που περιβάλλει τον άνθρωπο [...] αν θέλησα να το πλασιώσω συχνά, μέσα στα σύμβολα ενός ωραίου, σεβαστού και αρχαίου μύθου [...] χιλιάδων χρόνων, δεν βρίσκω να ήταν ένα τόσο φοβερό αισθητικό παράπτωμα, που να με κάνει αποδιοπομπαίο από τους κόσμους της ζωντανής τέχνης. [...] Η ουσία στην ποίησή μου, αν θελήσει κανείς να την καλοξετάσει, είναι άλλη και το κέντρο άλλο: ερωτισμός, ίσως θεληματικά τοποθετημένος μέσα στη φύση και στο σύμπαν και τυλιγμένος στο ακατάλυτο μυστήριο της υπάρξεως. Αυτή μου η πίστη κυριότατα είναι εκείνη που με τοποθετεί δίπλα στον υπερρεαλισμό ψυχικά, είτε τούτος το δέχεται, είτε όχι».⁶⁷

Δεν μας αφορά στην παρούσα εργασία αν ο Παπατσώνης ήταν ή όχι υπερρεαλιστής αλλά το *Μυστήριο του ερωτισμού*. Ο Παπατσώνης αντιδρά στον χαρακτηρισμό του ως θρησκευτικού ποιητή και προτάσσει την ερωτική εμπειρία. Υπάρχει η εμπειρία κατά Θεόν και η εμπειρία ως ποιητή-Δημιουργού. Ο ερωτισμός προβάλλεται στη μέση του παπατσωνικού σύμπαντος, όπως το αριστοτελικό *κινούν ακίνητον*. Ο Θεός έπλασε τον κόσμο από έρωτα και ο έρωτας είναι αυτός που κινεί τον κόσμο. Είναι ο θείος έρωτας που διακατέχει τον ποιητή και τον ενώνει οικουμενικά, που υπερβαίνει φιλενωτικά δόγματα, πολιτική, ιστορισμούς. Όπως θα δούμε παρακάτω στα ποιήματά του, ο Παπατσώνης βλέπει παντού Χριστό γιατί ζει βιωματικά τον Χριστό και ο Χριστός είναι ο μεγάλος Νυμφίος. Μιλάει για τον Έρωτα και όχι για τον έρωτα.

Η Αγάπη είναι επαναλαμβανόμενο μοτίβο - έννοια στο ποιητικό του έργο. Εννοείται όμως ως η ύψιστη μορφή ερωτισμού: αυτή του Θείου Έρωτα. «Ενωτικήν τινα καὶ συγκρατικήν ἐννοήσωμεν δύναμιν» κατά τον άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή⁶⁸ και η αγάπη αυτή διαφαίνεται μέσα από την αρμονία στα στοιχεία της φύσης. Η φύση είναι ερωτική και συγκρατεί τον κόσμο. Αυτή η αγάπη είναι ακόμα πιο πολύ έκδηλη στα ποιήματα της *Εκλογής Β'* και ταυτίζεται με την ημέρα του Πάσχα.

Αναφέραμε ότι θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τον ποιητή της κατάφασης. Ο Παπατσώνης δεν αναφέρεται στον ανθρώπινο έρωτα. Μιλά για αγάπη και έρωτα αλλά όχι γι' αυτή που γνωρίζουμε οι πολλοί. Η αγάπη του Παπατσώνη έχει αρμονία και ηρεμία και είναι πλήρης: δεν είναι ίμερος, λαγνεία, ηδονή, ανάμνηση, αδυναμία, απελπισία, φόβος. Είναι η διαδικασία με την οποία ο εραστής νους ανεβαίνει να συναντήσει τον ερωμένο Θεό, ενώ ταυτόχρονα Αυτός κατεβαίνει προς τον *ερώντα τον Θεόν νουν*. Θα δούμε επιγραμματικά πώς μιλά για την Αγάπη ο Παπατσώνης σε ποιήματά του και επιλεκτικά πώς προσεγγίζεται ο έρωτας από άλλους ποιητές. Χαρακτηριστικό όλων των ποιημάτων του Παπατσώνη είναι η κίνηση προς τα πάνω, η πορεία του ανθρώπου προς τη θέωση.

Στις «Λιτανείες της Παναγίας» (1919), απευθύνεται σαν ερωτευμένος στην Παναγία και μάλιστα σε μία ιπποτική ατμόσφαιρα. Αισθάνεται δε τόσο οικεία στην Εκκλησία όπου γίνεται η λιτανεία, ώστε δημιουργείται η εντύπωση της θαλπωρής και της χαρούμενης ατμόσφαιρας της άνοιξης, όπου ο ερωτευμένος καλεί κοντά την αγαπημένη του και εκείνη από στιγμή σε στιγμή θα εμφανιστεί πλάι του:

[...]

Λιτανεία μελωδική μηνός Μαΐου,
πολύ σε αγαπώ· μου είσαι η χαρά του βίου,

⁶⁷ Τ. Κ. Παπατσώνης, «Ο υπερρεαλισμός κ' εγώ», Τα Νέα Γράμματα, αρ.5-6, Ιούλιος 1945, σ. 340-346.

⁶⁸ Μάξιμος Ομολογητής, *Κεφάλαια διάφορα Θεολογικά τε και Οικονομικά και περί Αρετής και Κακίας, Εκατοντάς πέμπτη, πθ', τέσσ. άνοικ.* [<https://goo.gl/mDMfL9> (25/6/2018)].

[...]
Παναγία μου, το Ρόδον, ιδού το, ανυψώθη, ανυψώθη
[...]
Χρυσή Εκκλησία, Κυρά, να μπω; για να μη μπω;
Πες μου το ναι' και αν έμπω μέσα, τι θα ιδώ;
[...]
Παναγία μου, έλα πιο σιμά μου!
[...]
Βασίλισσα των Αγγέλων, Βασίλισσα και των Παρθένων
τότες, όχι τάχα δικιά μου;
[...]

Στο ποίημα «Το Υπέρ Χιόνα» (1915) διαβάζουμε:

Παναγία μου, έλα πιο σιμά μου·
Παναγία μου, έλα πιο σιμά μου·
[...]
Παναγία μου, κοίταξε κι' εμένα.
[...]
Αλλά οι πόθοι μου σήμερα μαραμένοι.
Προς εσένα η δέηση μου ας γένει,
Παναγία μου, έλα πιο σιμά μου
να χαράξεις το αλαφρό σου χαμόγελο
[...]

Αλλού πάλι διαβάζουμε:

[...]
η Παναγία από πάνω
με συγχωρνά και με αγαπά, η Δέσποινα μου η καλή μου.

Στο «Beata Beatrix», η Βεατρίκη γίνεται Μαρία, Μούσα, Αλήθεια:

Είδα τη Βεατρίκη μου στο δρόμο, κι' ευθύς ο δρόμος έγινε δρόμος ονείρου.

Για τον Παπατσώνη η αγάπη ενώνει σε αντίθεση με τον Αναγνωστάκη που μονολογεί «η αγάπη είναι ο φόβος που μας ενώνει με τους άλλους». Είδαμε ότι εκλείπει τελείως η ηδονή και η αγωνία της ηδονής από τον Παπατσώνη, όπως τη βρίσκουμε στον Καβάφη:

«Ηδονή» (1917)

Χαρά και μύρο της ζωής μου η μνήμη των ωρών
που ηύρα και που κράτηξα την ηδονή ως την ήθελα.
Χαρά και μύρο της ζωής μου εμένα, που αποστράφηκα
την κάθε απόλαυσιν ερώτων της ρουτίνας.⁶⁹

«Επήγα» (1913)

Δεν εδεσμεύθηκα. Τελείως αφέθηκα κ' επήγα.
Στες απολαύσεις, που μισό πραγματικές,
μισό γυρνάμενες μες στο μυαλό μου ήσαν,
επήγα μες στην φωτισμένη νύχτα.

⁶⁹ Κ. Π. Καβάφης, ό.π. σ. 82.

Κ' ήπια από δυνατά κρασιά, καθώς
που πίνουν οι ανδρείοι της ηδονής.⁷⁰

Δεν υπάρχει, απουσιάζει εντελώς η εγκατάλειψη και το αίσθημα της προδοσίας που βρίσκουμε στη Δημουλά:

Πως ήσουνα εχθρός μου, δεν το ήξερες
οι λέξεις σου το είπαν.
Σ' εκείνες πούλησε ο έρωτας το σεισμό του
κι ήρθε στην επιφάνεια ότι δε μ' αγαπούσες...

Δεν έχει την απόγνωση της μοναξιάς και τη ζήλεια για την ευτυχία του άλλου, που πικρίζει τον Χριστιανόπουλο:

«Ενός λεπτού σιγή»

Εσείς που βρήκατε τον άνθρωπό σας
κι έχετε ένα χέρι να σάς σφίγγει τρυφερά,
έναν ώμο ν' ακουμπάτε την πίκρα σας,
ένα κορμί να υπερασπίζει την έξαψή σας,
κοκκινίσατε άραγε για την τόση ευτυχία σας,
έστω και μία φορά;
Είπατε να κρατήσετε ενός λεπτού σιγή
για τους απεγνωσμένους;⁷¹

Η αγάπη και ο έρωτας στην ποίηση του Παπατσώνη δεν έχουν κόλαση. Από τη σύγκριση των ποιημάτων προφανώς δεν υιοθετούμε την άποψη ότι τα ποιήματα που παραθέτουμε υπολείπονται σε αξία εκείνων του Παπατσώνη. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η στάση ζωής που εκφράζεται μέσα από τα ποιήματα του Παπατσώνη.

Ο παπατσωνικός έρωτας θυμίζει τη Σαπφώ που τραγουδά «Ο έρωτας συγκλόνησε την καρδιά μου / όπως ο άνεμος που κατεβαίνει από το βουνό / τραντάζει τις βελανιδιές» και την κραυγή του Θεοφόρου Ιγναντίου «*Ο εμός έρωσ εσταύρωται*». Αναντίρρητα ο έρωτας συγκλονίζει. Είναι αυτός ο έρωτας που συγκλονίζει τον Παπατσώνη, ο οποίος δεν διστάζει να μιλήσει για τη μανία.

Στο ποίημα «Βάια» (1915) αναφέρει:

Να η Λιτανεία, θυμητική τέτοιας μανίας
[...]

Στο μεταγενέστερο ποίημα «Ο Αθροιστής» (1932) γράφει:

Μητέρα Σωφροσύνη και Ζυγέ της Στιγμής μας
[...]
Από Μέθη κυριευμένος,
πότε Γοητεία, πότε ανήσυχη Μανία συναντώ.
Και μεταξύ Γοητείας και Μανίας περιπλέοντας την Ζωή
[...]

⁷⁰ Ο.π. σ. 52.

⁷¹ Ν. Χριστιανόπουλος, από τη συλλογή «Ανυπεράσπιστος Καημός», *Ντίνος Χριστιανόπουλος, Ποιήματα*, Διαγώνιος, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 59.

Ο έρωτας γεννά μανία - «μακάριος εκείνος που απέκτησε τέτοιο πόθο προς τον Θεό, σαν αυτόν που έχει ο μανιώδης εραστής προς την ερωμένη του», λέει ο Άγιος Ιωάννης της Κλιμακας.⁷² Θεία μανία και θείος έρωτας αποτελούν την κορύφωση του μυστικισμού και μη ξεχνάμε και πώς διατυπώνεται η έννοια της θείας μανίας στον πλατωνικό διάλογο του Φαίδρου, στο Συμπόσιο (Πλάτωνος Φαίδρος 244.α.6.): «νῦν δὲ τὰ μέγιστα τῶν ἀγαθῶν ἡμῖν γίνονται διὰ μανίας, θεία μέντοι δόσει διδομένης» (τα μεγαλύτερα καλά συμβαίνουν στον άνθρωπο μέσω της μανίας, η οποία μας προσφέρεται ως θεία δωρεά).

Είναι όντως ερωτικός ο Παπατσώνης, γιατί στην θεοκεντρική προσέγγιση της ποίησης κινείται με αγαπητική διάθεση. Παραπάνω αναφέραμε ότι η παπατσωνική αγαπητική διάθεση παραπέμπει στον Έζρα Πάουντ.

“To Olga Rudge”

M' amour, m' amour
what do I love and
where are you?
That I lost my center
fighting the world.
The dreams clash
and are shattered---
and that I tried to make a paradise
terrestre.⁷³

Ο Round βέβαια κινήθηκε σε τελείως διαφορετικά μονοπάτια⁷⁴ σε σχέση με τον Παπατσώνη. Όμως εδώ δεν εξετάζουμε την περίπτωση Round αλλά εστιάζουμε στην ομολογία - παράπονο ότι κινήθηκε στη ζωή ορμώμενος από αγάπη αλλά δεν κατανοήθηκε από τον κόσμο. Όπως και ο Τ. Κ. Παπατσώνης, δεν αναφέρεται στην σαρκική αγάπη, αλλά στην αγάπη που συγκροτεί και κινεί τον κόσμο, στη δύναμη που δημιουργεί τον επίγειο Παράδεισο και συνδέει τη ζωή με τον Παράδεισο. Η διαφορά των δύο ποιητών είναι πως ο Round φοβάται την ανθρώπινη ικανότητα να προκαλεί το Κακό, ενώ ο Παπατσώνης φοβάται την Πλάνη που παρασύρει τον άνθρωπο. Ο Round είναι απογοητευμένος και πικραμένος από τους ανθρώπους ενώ ο Παπατσώνης δεν εκφράζει τέτοια πικρία.⁷⁵

Η πτώση απόρροια της αμαρτίας και η νύχτα που θα γίνει Νύχτα

Αναφερθήκαμε στις έννοιες έρωτα και αμαρτίας γιατί συνήθως είναι αλληλένδετες. Ο Παπατσώνης κάνει όμως το αντίθετο, η τοποθέτησή του είναι η εξής: στο σχήμα πλάνη → αμαρτία → πτώση, η πλάνη ουσιαστικά είναι η προδοσία του ερωμένου στον εραστή, δηλαδή ο άνθρωπος επιλέγει να μην αγαπά και λύνει το συμβόλαιο του γάμου του με τον Νυμφίο - Χριστό.

⁷² Ιωάννης Σιναΐτης, *Κλίμαξ*, Λόγος Α'.

⁷³ Ezra Pound, *Cantos CX-CXVII, Personae*, Τα Κάντο της Πίζας, *Εκλογή απ' τα Κάντο*, μτφ. Ηλίας Κυζηράκος, Δωδώνη, 1984.

⁷⁴ Αναφερόμαστε στη σύνδεση του ποιητή με τον φασισμό.

⁷⁵ Για να είμαστε δίκαιοι θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Παπατσώνης έχει εκφράσει δυσανεξία και πικρία προς τους ανθρώπους. Θυμίζουμε το κείμενό του «Νεαροί Υπερόπται» που δημοσιεύτηκε σε επιφυλλίδα στην *Καθημερινή* στις 13.3.1932. Εκεί επιτίθεται στο βιβλίο του Καραντώνη που είχε κυκλοφορήσει νωρίτερα και αναφερόταν με υποτιμητικά σχόλια στον ίδιο. Παράλληλα εκφράζει την πικρία του και για τον Σεφέρη. Αυτό που επισημαίνουμε όμως είναι ότι δεν έχει στα ποιήματά του την υπαρξιακή μοναξιά του Πάουντ.

Η αμαρτία είναι η μακριά από θεό ζωή, ο άνθρωπος χάνει τη θέωση γιατί έχασε το μεταφυσικό του κέντρο. Ο Παπατσώνης ταυτίζεται με τον Ζήσιμο Λορεντζάτο που επισημαίνει και οδύρεται για τον νεωτερικό άνθρωπο που έχασε το κέντρο του: την πίστη και την πνευματικότητα. Στην ποίησή του αποδίδει λιτά την εξορία του σύγχρονου Αδάμ, του ανθρώπου της σύγχρονης πραγματικότητας. Πραγματεύεται δηλαδή το θέμα της πλάνης σ' έναν κόσμο σύγχυσης αξιών, όπου το καλό και το κακό δεν διακρίνονται πάντοτε σε μία ξεκάθαρη διελευστίδα, αλλά κρύβονται κάτω από παραπλανητικά περιβλήματα.⁷⁶

Η έλλειψη αυτογνωσίας είναι η μεγάλη πλάνη και η φιλαυτία είναι η μεγάλη αμαρτία. Είναι η αμαρτία που καθιστά τον Εωσφόρο από άγγελο σε διάβολο. Όπως και στη γλώσσα των μυστικών, η οδύνη αναδεικνύεται σ' ένα προνομιακό μέσο γνώσης και κυρίως αυτεπίγνωσης.⁷⁷

«Σχήμα περί της Πλάνης» (1930)

[...]

«Τι δε εστι πλάνη;»

Δεν ξέρω να ναι τίποτα περισσότερο από το κεντρί της φιλαυτίας,
από μαστίγιο του υπεραιρόμένου. Και ομολογία πλάνης;
Τίποτ' άλλο παρά το κέντρισμα και το μαστίγωμά μας.

[...]

Ο πλανημένος στερείται της θείας χάρης και της ένωσης με τον Θεό, για αυτόν που δεν μετέχει μυστηριακά, που δεν κοινωνεί με την Αλήθεια, οι πόρτες του Παραδείσου κλείνουν:

«Των Θυρών Κεκλεισμένων (1934)»

Συμβαίνει να σωπαίνει κάποτε η Εκκλησία,
παρ' όλο που τελείται γιορτή επιβλητική.

[...]

Καθώς ο διπλανός σου αγνοεί τι πανηγύρι μέσα σου έχει στηθεί,

[...]

Σημαίνουν τότε εντός του μυριάδες οι καμπάνες,
σε τέτοιο αλαλαγμό τους, που ουδέποτε χαλκός
τραγούδησε στη γη μας με τόσην ευφροσύνη
με τόση φωτεινότητα και τόσο διαυγώς.

Οι μνημένοι μπορούν να αντιληφθούν και να μετέχουν στην χαρά. Όμως ο Παπατσώνης στέκεται μακριά από μανιχαϊστικές θεωρήσεις της αμαρτίας και της αυγουστίνειας προπατορικής ενοχής. Βέβαια, το προπατορικό αμάρτημα υπάρχει στον Παπατσώνη, όμως ο ίδιος θεωρεί ότι μπορεί να ξεπεραστεί. Ο ποιητής ευαγγελίζεται το χαρμόσυνο μήνυμα της Σωτηρίας μέσω της μετάνοιας και της θείας παρέμβασης:

«Πλήρωμα Αγιότητας» (1925)

Οδυνηρή αποκάλυψη η αγιότητα στο σώμα·
μα όμως, μετά τον πεθαιμό, να, ξεπετιέται ο Κλώνος

[...]

να περιβρέχει ο Ποταμός την υπεράνθρωπη ώρα

⁷⁶ Δημήτρης Αγγελής, «Ο δυτικός μυστικισμός και ο Παπατσώνης», *Τ. Κ. Παπατσώνης, 120 χρόνια από την γέννησή του*, ό.π., σελ. 52.

⁷⁷ Ό.π., σελ. 52.

«Ταραχή» (1933)

Βγήκαν οι δυνάμεις του Αέρος και βοΐζουν
επάνω από την πόλη μας και από τα γύρω της Πελάγη.
Είναι σαν ν' αντιμάχονται για κάτι σοβαρό.
Ξέσπασε η Έριδα μετά το Δειλινόν, αλλά τη Νύχτα
έφθασε σε κορύφωμα.
[...]

Η αγωνία και η μεγαλύτερη ανησυχία και αμαρτία για τον Παπατσώνη είναι ο κίνδυνος της πλάνης:

[...]
παρά ο ελεύθερος άνθρωπος, έρμαιο των Πλανών
των φιλάρεσκων περί της βουλήσεως και όλων των αυτονομιών της.

Παρατηρούμε δηλαδή, δεν είναι η υπαρξιακή αγωνία και το κενό όπως διαβάζουμε στον Χριστιανόπουλο:

«Το Δάσος»

Δεν ξεριζώνονται οι νύχτες από μέσα μας,
βλασταίνουν φύλλα και κλαδιά
κι έρχονται τα πουλιά του έρωτα και κελαηδούνε.
Δεν ξεριζώνονται οι νύχτες από μέσα μας,
οι σπόροι τους φυτρώνουν δάσος σκοτεινό,
στις λόχμες του ό φόβος ενεδρεύει.
Δεν ξεριζώνονται οι νύχτες από μέσα μας,
έγιναν δάσος σκοτεινό και μας πλακώνουν.⁷⁸

Στο ποίημα «Οι εκβεβλημένοι» (1932), πάλι συναντάμε την πικρή διαπίστωση του Παπατσώνη για την πραγματική ασθένεια προς θάνατο, η οποία είναι η ροπή προς την πλάνη.

Ζούμε στην αυταπάτην, οι πλείστοι των ανθρώπων,
που απ' τον δασώδη Κήπο δεν έχουμε εκβληθεί.
Θέλουμε να θεωρούμε σε σύγχυση ακόμα
την διάκριση των δύο, τόσο σαφή εντούτοις.
[...]

«Αν υπάρχει πάλη και αγωνία, αλλού πρέπει λοιπόν ν' αναζητηθεί και όχι στις θρησκευτικές τύψεις. Πηγή αγωνίας είναι οι εναλλαγές και οι μεταπτώσεις του ανθρώπου, ανάλογα στο φθαρτό ή στο άφθαρτο στοιχείο, που κατά καιρούς υπερισχύει. [...] Άλλοτε το Σύμπαν βρίθει από φιλικά και ζωντανά στοιχεία, συντροφικά μας, [...] και άλλοτε ξαφνικά ερημούται, τα διαδέχεται η αδιαφορία του Κενού. [...] αυτή είναι η αγωνία που προίκισαν οι Μοίρες την ψυχή του κάθε ανθρώπου. [...] Είναι το κοινό μας μερίδιο που μας επιφύλαξε η Ειμαρμένη. Αλίμονο στον άνθρωπο που δεν τη συναισθάνεται, θα πει πως κάποια Κίρκη τον

⁷⁸ Ντίνος Χριστιανόπουλος, «Το Δάσος», από τη συλλογή: «Ο Αλλήθωρος», *Ντίνος Χριστιανόπουλος Ποιήματα*, Θεσσαλονίκη, Ιανός, 2004 1962.

μεταμόρφωσε σε χοίρο. Φαντάζομαι όμως πως τέτοιας φύσεως αγωνία απέχει
παρασάγγες από κάθε θεολογικό ή ηθικολογικό ενδιασμό. [...]»⁷⁹

Φιλοσοφικά ο Παπατσώνης θυμίζει τον Δανό υπαρξιστή, ο οποίος στο βιβλίο του *Ασθένεια προς Θάνατον* (σε ελεύθερη μετάφραση) γράφει: «Πολύ συχνά παραγνωρίζεται, ότι το αντίθετο της αμαρτίας δεν είναι η αρετή. Η άποψη αυτή έχει εξω-χριστιανική (παγανιστική) προέλευση, εκφράζεται με καθαρά ανθρώπινα μέτρα, χωρίς να κατανοεί ότι η έννοια της αμαρτίας συνδέεται άρρηκτα με την πίστη στον Θεό. Το αντίθετο της αμαρτίας είναι η πίστη, όπως αναφέρει και ο Απόστολος Παύλος (Ρωμ. 14, 23) *‘παν δε ουκ πίστεως αμαρτία εστίν’*. Για τον χριστιανισμό αποτελεί αποφασιστικής σημασίας ορισμό, ότι το αντίθετο της αμαρτίας δεν είναι η αρετή αλλά η πίστη» και συνεχίζει παρακάτω ότι «η αμαρτία δεν είναι μια πράξη - ενέργεια αλλά κατάσταση».⁸⁰ Αντίστοιχα, ο Παπατσώνης δεν κρύβει την έκπληξή του και τη θλίψη του για την επιλογή του ανθρώπου να παραμένει στην πτωτική κατάσταση:

«Η Εξαγορά» (1933)

[...]

Δεν τολμώ να πιστέψω, - θάταν επιεικές,
πως μέσα στην Κακία ενεδρεύει το κρείττον.

[...]

Να κατανύσσονται έτσι τα όργανα του πηλού

[...]

για την πικρά Αμαρτία

Και αλλού:

«Adventus» (1934)

Ευλογημένος ο ερχόμενος. Καλώς να ορίσει.

Πνιγόμεστε να προσδοκάμε την καινούργια του έλευση.

[...]

ήρθεν ανθρώπους να απαντήσει και ήβρε τσουβάλια της Απώλειας,
να μην προσδοκούν Ανάστασή τους.

[...]

Ο Παπατσώνης δημιουργεί συναισθήματα χαρμολύπης. Αγωνιά για τον κόσμο και τον άνθρωπο που έγινε τσουβάλι της απώλειας. Η θεολογία του Παπατσώνη είναι η αγωνία του Αδάμ να ξαναδεί τα πάτρια εδάφη, την Εδέμ. Ο θάνατος, αποτέλεσμα της πτώσης και της πλάνης του ανθρώπου, είναι αναγκαίος, είναι το πλήρωμα της ανθρώπινης ζωής, σκαλοπάτι για την αναγκαία θέωση. Όπλο και ασπίδα να αντιμετωπίσει την αμαρτία και την αγωνία που αυτή γεννά, είναι η προσευχή. Δεν απελπίζεται γιατί ελπίζει «Άγιε Πέτρε, στην επίκληση μου μην αργοπορέσεις, Πρίγκηπα των Αποστόλων / Άγιε Παύλε, νέαν οδό της Δαμασκός κάμε την

⁷⁹ Τ. Κ. Παπατσώνης, *Friedrich Hölderlin 1770 - 1843 - 1970*, Ίκαρος, Αθήνα, 1993, σ. 55-56.

⁸⁰ Sören Kierkegaard, *The sickness unto death*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1941, σελ. 92 - 93 [<https://goo.gl/4Q6BJs>]

"But too often it has been overlooked that the opposite of sin is not virtue, not by any manner of means. This is in part a pagan view which is content with a merely human measure and properly does not know what sin is, that all sin is before God. No, the opposite of sin is faith, as is affirmed in Rom. 14:23, "whatsoever is not of faith is sin." And for the whole of Christianity it is one of the most decisive definitions that the opposite of sin is not virtue but faith."

νύχτα της αγωνίας μου».⁸¹ Δεν φοβάται τον θάνατο γιατί προσμένει την Ανάσταση σε αντίθεση με την αγωνιώδη ατμόσφαιρα του ποιήματος της Κ. Δημουλά:

«Η γλυκύτατη αβεβαιότητας»

Τρισάγια κάθε τόσο
για να δοθεί η υπηκοότητα νεκρού
στον κεκοιμημένον δούλον σου.
Ύψιστε, τί εννοεί
άλλο νεκρός και άλλο δούλος.
Κι από πότε επιτρέπεται
Να κοιμούνται έτσι βαθιά
ατιμώρητοι οι δούλοι.
Τον κεκοιμημένον δούλον σου.
Θέ μου, αν απελευθερώνει ο θάνατος
Όπως μας το υπόσχεται παρήγορη
ή γλυκύτατη αβεβαιότητας, εσύ
γιατί τον θές ντέ και καλά δουλέμπορο;
Τον κεκοιμημένον.
Περὶ ύπνου πρόκειται, Κύριε;
Μά του κολλάει ύπνος τού νεκρού
έτσι εύκολα νυστάζει ή απώλεια της ζωής;
Εδώ εμείς, δούλοι του απάνω κόσμου ακόμα
κι όμως ποιος κλείνει μάτι
αν δεν τον νανουρίσει όπως ξέρει
μόνο ή γιαγιά του ή αβεβαιότητας
με τη γλυκεία της ρόδινη αφύπνισης.
Κύριε, μήπως όταν ενέκρινες
αυτούς τους ανελέητους ανταγωνιστικούς ψαλμούς
ήσουν ακόμη άνθρωπος;⁸²

Διαβάζουμε το ποίημα του Παπατσώνη:

«Εν ώρα θερινή» (1928)

[...]

Να συλλογιστεί κανείς, που κλαίνε στις κηδείες οι ακροατές!
Από την ψωραλέα συνήθεια βέβαια και από το θέμα το πομπώδες.
Γιατί στο βάθος δεν έχει τίποτα λυπητερό να κλαίει κανείς

[...]

Ο Παπατσώνης στηλιτεύει την αδυναμία εκείνων που κλαίνε στις κηδείες και φοβούνται το επέκεινα. Ο ίδιος προσεγγίζει τη ζωή, το θάνατο και τον ποιητικό αναστοχασμό, εσχατολογικά. Για αυτόν, ο θάνατος αποτελεί το αναγκαίο στάδιο πριν από την ένωση με το Θείο. Πουθενά στην ποίησή του δεν αναφέρεται άγχος για τα γηρατεία, την αρρώστια, την κατάπτωση του σώματος και τη χαμένη νιότη. Αυτά είναι ήσσονος σημασίας μπροστά στον

⁸¹ «Πέτρου και Παύλου των Κορυφαίων», (1921), *Εκλογή Α'*, σ. 71.

⁸² Κ. Δημουλά, «Η γλυκύτατη αβεβαιότητας», *Χαίρε ποτέ*, Στιγμή, Αθήνα, 1988.

Αναστημένο Χριστό που πληροί την καρδιά του και νοηματοδοτεί την οντολογική αλλά και καλλιτεχνική του υπόσταση.

«Η Παρηγοριά» (1930)

Ένα πράσινο μικρό δρομάκι οδηγεί στην Ευτυχία.
Είναι μια τόσο πρόωρα ζεστή Άνοιξη.
Στο βάθος, θηριώδης Κερασιά λάμπει από τον αρμό.
Βρίσκεται εκεί Σπιτάκι...

[...]

Ό,τι μαζεύουμε πικρία και απελπισίες της ζωής,
πάμε συχνά και τα κρύβουμε στη Λήθη
αυτής της πρασινάδας. Τάφος του κακού,
οπότε πηγάζει η Ανάσταση Καλής Ελπίδας
και το απαραίτητο Θάρρος για την σκληρήν αυτή Ζωή.

Ο Παπατσώνης δεν έχει ψευδαισθήσεις για την επίπονη και σκληρή ζωή. Παράλληλα όμως πιστεύει ακράδαντα στη νίκη του καλού. Το πράσινο μικρό δρομάκι είναι η ελπιδοφόρα στενή και τεθλιμμένη οδός που ακολουθεί ο άνθρωπος για να φτάσει στο τέλος που είναι η Ευτυχία. Ο Παπατσώνης πιστεύει στην ευτυχία.

Ο Κ. Θ. Δημαράς αναφέρει στη βιβλιοκρισία του για την *Εκλογή Α'*:⁸³

«Παντού η χαρά δεσπόζει, ούτε είναι τυχαία η επανάληψη της λέξεως αυτής μέσα στο έργο. Κι αλήθεια, μια τέτοια παρατήρηση δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει όταν αναλογιστούμε τον ολότελα χριστιανικό χαρακτήρα της τέχνης του Παπατσώνη. Η τέχνη του Παπατσώνη δεν είναι απλώς θρησκευτική, όπως θέλησαν να την πουν· είναι καθαρά χριστιανική - και θα μας μένη ανεξήγητη μαζί με τα λογής ιδιότυπα σημάδια της αν δεν την συνδέσουμε όχι με κάποια άμορφη και αβέβαιη θρησκευτικότητα, παρά με τη ίδια την παράδοση της χριστιανικής ποιήσεως. Εκεί μέσα θα πρέπει να αναζητήσουμε τις πηγές της και τις πηγές της χαράς της. Είπαν τον χριστιανισμό θρησκεία της θλίψεως και του πένθους· και το λάθος αυτό βλέπουμε να το κάνουν όχι μονάχα οι ξένοι και οι εχθροί του χριστιανισμού, αλλά και πολλοί πιστοί. Βέβαια, θλίψη και πένθος απαντούμε μέσα στο χριστιανισμό, θλίψη για το αμάρτημα το προπατορικό, πένθος για τα ανομολόγητα αποτελέσματα της προδοσίας του Ιούδα· όμως η βαθύτατη ουσία του χριστιανισμού είναι η χαρά, η χαρά για τη λύτρωση από το προπατορικό αμάρτημα, η χαρά για την κατάλυση του θανάτου. Η πρώτη λέξη που αναγγέλλει την καινούργια μορφή του κόσμου είναι λέξη χαράς, είναι το Χαίρε του αγγέλου προς τη Μαρία. [...] Μια τέτοια χαρά, «θεολογική χαρά» καθώς την ονομάζει κάπου ο ίδιος, ρυθμίζει την έμπνευση του Παπατσώνη». [...]

Ο πνευματικός άνθρωπος καλείται να ζήσει στο «κατά Θεόν» πένθος εξού και το αίσθημα της χαρμολύπης), το οποίο ερμηνεύεται ως ύψιστη αυτοσυνειδησία. Είναι η ενσυναίσθηση του ανθρώπου για την πτωτική κατάσταση και το χάσμα από τον Θεό.

Μέσα από τον αγώνα επανασύνδεσης με το Θείο, οδηγείται στο «χαροποιού πένθος» και τη «χαρμολύπη», που εκφράζονται με τη μετάνοια και την πίστη στο αναστάσιμο μήνυμα. Υπάρχει λύπη στο παπατσωνικό έργο και είναι η λύπη που δημιουργείται στην ψυχή από τις συνέπειες της αμαρτίας, υπάρχει όμως και χαρά, η αναστάσιμη χαρά.

⁸³ Κ. Θ. Δημαράς, «Τ. Κ. Παπατσώνης», περ. *Βιβλία*, τ. Α', τχ. 5, Μάρτιος 1935, σ. 33-34.

«Αφθαρσία» (1933)

Βαθύτατα λαλήματα έρχονται από το σκότος
που προηγείται της Αυγής· είναι τα φώτα της Ψυχής.
τα' ανώτερα του Ήλιου. Χαίρε, Άστρο μου πνευματικό,
χαίρε, όρθρε ποικιλμένε, Άγγελε αιωνιότητας,
Σφραγίδα φυλαγμένη της Ασφαλείας πως αληθή,
είναι τα υποσχημένα. Όστε λοιπόν είναι αληθές,
ώστε λοιπόν ΕΙΝΑΙ Ψυχή, δικοί της όλοι οι Κήποι,
όλες οι Εδέμ τα ανήκουε, Ψυχή αλαφριά να ροβολά
όξω τυφλής Μεριμνης, να υπερπηδά τοιχώματα
Φθοράς, ομπόδια Χρόνου, να βλέπει, όξω απ' τα στενά,
ομποδισμένες Λίμνες
[...]

άστρο μου, μάκρυνε από με
τον Φθόνο, πέρα ως πέρα.
Σκυλόμορφος και πονηρός πες να σταθεί μακριά μου.
Να κάτσω να συγκεντρωθώ,
τα τεκταινόμενα να ισώ, τον Ήλιο τον προαιώνιο,
την Πρόοδο του αργοπρεπή, δια μέσου των προφητικών
Σχεδίων των Συννέφων, να φθάσω Μεσουράνημα,
και να κραυγάσω «Στήτω το φώς, στοχαστικός
άνθρωπος αναστήτω· ο πριν νεκρός στις Φάραγγες, στα Σκιοφωτα, στις Φυλλωσιές, ας αναβεί
με συνοδείες
πουλιών, κελαηδισμούς, ροές υδάτων και όλες τις Χαρές
ενός καινούργιου Αιώνα»

Το συγκεκριμένο ποίημα δεν εκπορεύεται μόνο από την εστία της Πίστης. Εκπορεύεται από μια φιλοσοφική ενατένιση της ζωής απέναντι στο Αιώνιο.

Η χαρά είναι έκδηλη στο ποίημα, καθώς ο ποιητής χαιρετά και προϋπαντεί τον καινούργιο αιώνα μέσα από μία αλληλουχία λεπτών συλλογισμών. Η αφθαρσία της ψυχής και το αναστάσιμο λαμβάνουν διαστάσεις αποφθέγματος για την ανθρωπίνη ζωή και το επέκεινα.

Η φύση στην πτώση

Στο έργο του Παπατσώνη, η πλάση - φύση, αντιστοιχεί στις έννοιες θεία φύση και φύση μετά την πτώση. Οι μελετητές του Παπατσώνη επισημαίνουν το μεταφυσικό συμβολισμό της φύσης και ιδιαίτερα των εννοιών *νύχτα*, *φως*, *ήλιος*. Στη θεοκεντρική ποίηση του Παπατσώνη βρίσκεται η πεποίθηση ότι η φύση αποτελεί πρόγευση του Παραδείσου, που αμαυρώνεται από την ανθρώπινη αμαρτία και περιμένει την λύτρωση από τα δεσμά της αμαρτίας. Η φύση αποκτά το νόημα της κτίσεως: «Η γαρ αποκαρδοκία της κτίσεως την αποκάλυψιν των υιών του Θεού απεκδέχεται».⁸⁴ Ο Παπατσώνης χρησιμοποιεί εικόνες από τη φύση συμβολικά. Στο ποίημα «Εν ώρα θερινή» (1928), το καλοκαίρι ταυτίζεται με την ελαφρότητα της ζωής, καθώς η πραγματικότητα είναι πιο κοντά στις ταραχές του χειμώνα. Την αντίθετη άποψη βλέπουμε στο ποίημα «Προ της Ελεύσεως» (1925), όπου ο χειμώνας έχει τρομακτική υπόσταση:

[...]
Η Τιμωρία με κολαφίζει σα Χειμώνας χιονοδαρμένος.
σαν ανυπόφορη Παγωνιά, δίχως φωτιά, δίχως κρεβάτι.
[...]

⁸⁴ Ρωμ. 8, 19.

Αλλού διαβάζουμε:

«Ταραχή» (1933)

Βγήκαν δυνάμεις του Αέρος και βουίζουν
επάνω από την πόλη μας και από τα γύρω της Πελάγη.
Είναι σαν ν' αντιμάχονται για κάτι σοβαρό.
[...]

Στο ποίημα «Τριανταφυλλιά» (1925), όλη η πλάση προσπαθεί να παρασύρει την Ψυχή. Είναι η πτωτική φύση η οποία ταυτίζεται με τις δυνάμεις της πλάνης και για αυτό οδονάται και πονά. «Οίδαμεν γαρ ότι πάσα η κτίσις συστενάζει και συνωδίνει άχρι του νυν».⁸⁵ Καταλαβαίνουμε ότι η φύση δεν ταυτίζεται με τις δυνάμεις της πλάνης, αλλά ότι υποφέρει και αυτή, όπως ο άνθρωπος, από την πλάνη και την αμαρτία - πτώση. Υπάρχει όμως και η φύση - παράδεισος, η οποία ταυτίζεται με την εσωτερική αρμονία και την ένωση με τον Θεό.

«Συνάντημα» (1933)

Σταλάζει η πρωινή δροσιά από κάθε φύλλο
του Κήπου. Αν και υγρασία είναι, εν τούτοις ασφαλώς
πολλή η Χαρά.
[...]

«Credo» (1931)

[...]
Των ταπεινών κρίνε λευκέ, σε βλέπω και σε λαχταρώ
[...]
-όπως και νάναι σε απεκδέχομαι, Ιησού Χριστέ,
κι' είναι ανεκκλήτο το πώς βοσκάω σε λειμώνα
χλιδής και πραότητας, εγώ ο παντέρημος, με Σε
καλά το θέρος ή την άνοιξη, αλλά και μέσα στον Χειμώνα!

Στα περισσότερα ποιήματα, ο Παπατσώνης χρησιμοποιεί τα στοιχεία της φύσης ανάλογα με τη διάθεση του μηνύματος που ετοιμάζεται να αναγγείλει. Η φύση αποτελεί ζωντανό αναπόσπαστο μέρος της Λιτανείας σύμφωνα με την αναπόδραστη σχέση ατόμου - φύσης και ατόμου - Θεού. Επιγραμματικά αναφέρουμε τα ποιήματα «Πέτρου και Παύλου των Κορυφαίων» (1921), «Τρία Ρόδα» (1919), «Υπέρ Χιόνα» (1915), όπου η φύση αποτελεί μέρος της προσευχής και της συνομιλίας με τα Ουράνια. Χρήση της φύσης γίνεται σε υπέρτατο βαθμό στην βυζαντινή υμνογραφία αλλά και από τους Ανατολικούς Πατέρες. Θυμίζουμε πώς χρησιμοποιεί ο Ισαάκ ο Σύρος τη φύση για να περιγράψει τι είναι η καρδιά που φλέγεται από αγάπη:

«Και τί εστί καρδιά ελεήμων; Και είπε Καύσις καρδιάς υπέρ πάσης της κτίσεως, υπέρ των ανθρώπων και των ορνέων και των ζώων και των δαιμόνων, και υπέρ παντός κτίσματος, και εκ της μνήμης αυτών και της θεωρίας αυτών ρέουσιν οι οφθαλμοί αυτού δάκρυα. Εκ της πολλής καρτερίας σμικρύνεται η καρδιά αυτού και ου δύναται βαστάξει ή άκουσαι ή ιδείν βλάβην τινά ή λύπην μικράν εν τη κτίσει γινομένην [...] και υπέρ της φύσεως των ερπετών εκ της πολλής αυτού

⁸⁵ Ό.π.

ελεημοσύνης της κινουμένης εν τη καρδία αυτού αμέτρως καθ' ομοιότητα του Θεού.»⁸⁶

Η φύση, λοιπόν, στο έργο του Παπατσώνη αποτελεί απόδειξη και μέρος της θεϊκής δημιουργίας, είναι ουσιαστικά η έκπτωτη Εδέμ. Για τον Παπατσώνη η πραγματική πατρίδα, το πραγματικό σπίτι του ανθρώπου είναι ο Παράδεισος και η φύση στην γαλήνια, όμορφη, χαρούμενη, αρμονική εκδοχή της, αποτελεί μία πρόγευσή του. Η φύση στην αντιθετική κατάσταση, αποτελεί προοικονομία της Κολάσεως όπως και η νύχτα.

Η νύχτα και η Νύχτα

«Η σκοτεινή νύχτα, η νύχτα που τόσο υπέροχα περιέγραψε ο Ισπανός άγιος Ιωάννης του Σταυρού ως αναγκαίο πέρασμα της ψυχής, δεν είναι μόνο ο εξαγνισμός των αισθήσεων και η απελευθέρωση μας από τις τυπικές κοινωνικές δεσμεύσεις και τα επίγεια αγαθά, είναι η πίστη που κατακρατείται μονάχα στο εκούσιο σκοτάδι».⁸⁷

Ο Παπατσώνης δεν διστάζει να μιλήσει για την μανία. Ποια μανία; Την ερωτική μανία που είδαμε παραπάνω, την ποιητική μανία, τη θεία μανία, αλλά και τη διαβολική μανία, την οποία γεννά η μεγάλη Νύχτα και νύχτα: η σεληνόμορφη Εκάτη. Στην παράδοση της χριστιανικής εσχατολογίας είναι η νύχτα των απομακρυσμένων από τον Θεό, η νύχτα που συνθλίβει τους (εξ αιτίας των πράξεών τους) στερημένους της Ουράνιας Χάρης.

Η νύχτα στον Παπατσώνη «... δεν είναι καταφύγιο. Είναι απελπισμένη κατάφαση σε ό,τι υπόσχεται η δημιουργική αυγή»,⁸⁸ είναι η νύχτα του καλού Αλαφροίσκιωτου που βλέπει τη «Νύχτα γιομάτη θαύματα, νύχτα σπαρμένη μάγια!».⁸⁹ Είναι η ίδια νύχτα που ξορκίζει η Κασσιανή αιώνες πριν: «Οἶμοι! λέγουσα, ὅτι νύξ μοι ὑπάρχει, οἶστρος ἀκολασίας, ζοφώδης τε καὶ ἀσέληνος ἔρως τῆς ἀμαρτίας».

«Ιβίσκος» (1933)

[...]
Μία νύχτα ασέληνη αλλά διαυγής
άπλωσε τα έναστρα στερεώματα.
Τι Ηνίοχοι, τι Ταύροι, τι Δυνάμεις
[...]

Την τριπρόσωπη, δαιμονική χθόνια Εκάτη επικαλείται και στο «Νυχτερινόν Ελάφι» (1919):

Στείλε και φέγγε μου,
να μάθω, πού θα ανεύρω τη σπηλιά, μάγος ανήσυχος,
τριπρόσωπος.
[...]

Την νύχτα ο ποιητής αγωνιά μαζί με τον Χριστό τη νύχτα στη Γεθημανή, γιατί γνωρίζει τα «πλανέματα του Νου» που φέρνουν η Σελήνη και οι δαίμονες. Τονίσαμε όμως την κατάφαση

⁸⁶ Αββάς Ισαάκ ο Σύρος, *Λογος ΠΑ': περί διαφοράς αρετών και περί τελειότητος παντός δρόμου*, μτφ. Χρήστου Παναγιώτης, Πατερικές Εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς, 1991.

⁸⁷ Κώστας Χατζηαντωνίου, «Τάκης Παπατσώνης ο Λειτουργός της νύχτας», από *Τ. Κ. Παπατσώνης, 120 χρόνια από την γέννησή του*, ό.π., σ. 16.

⁸⁸ Ό.π., σ. 15.

⁸⁹ Δ. Σολωμός, «Ελευθέροι Πολιορκημένοι», απόσπασμα 6 «Ο Πειρασμός».

του Παπατσώνη στη θέαση της ζωής και γι' αυτό δεν την ξορκίζει τη Νύχτα, διότι γνωρίζει ότι θα φανερώσει το φως καθώς θα σκάσει ο Ήλιος πομπωδώς.

«Οι νέες βλαστήσεις» (1933)

Τα πάντα στη Σιγήν έβαλε η Κυριαρχία.
Εκείνη μόνη λέγει. Όλα σιγούν.
Σιγούν και δημιουργούνται. Είπεν εκείνη,
κι' ευθύς εγένετο η Νυξ.
[...]
ήρθε να επικαθήσει, ένα άχρονο πρωί,
επάνω πολύ νέων βλαστήσεων,
η Δρόσος της Γενέσεως.

Η έκδηλη ερμηνεία είναι: όπου Κυριαρχία = αναπόδραστη Ανάγκη = Θεός. Η Νύχτα είναι η ώρα της συνουσίας και των ωσμώσεων που δεν κατανοεί ο ανθρώπινος νους, είναι η δημιουργία, η οποία το πρωί γεννά τη νέα ζωή. Δεν είναι της παρούσης να προχωρήσουμε σε εσχατολογικές, θεολογικές και φιλοσοφικές ερμηνείες, απλώς θα παρατηρήσουμε την τελειότητα των στίχων και την δυνατότητα του Παπατσώνη να αποτυπώνει τόση εκ βαθέων Γνώση, συμπυκνωμένη σε στίχους. Μόνο για τον στίχο «άχρονο πρωί» και την αντίθεση με την, χωρίς επιθετικό προσδιορισμό, «Νυξ»: θα πρέπει να ανατρέξουμε τόσο σε προσωκρατικά κείμενα όσο και σε Πατερικά. Η νύχτα λοιπόν είναι η ώρα της αγωνίας. Η αγωνία του Παπατσώνη είναι η αγωνία της πτώσης που αμαυρώνει το άτομο. Το άτομο, ο άνθρωπος, είναι Χριστός και στην πτωτική κατάσταση αμαυρώνεται η σχέση ανθρώπου - Χριστού. Ο πειρασμός ενεδρεύει να αιχμαλωτίσει και να ταράξει την ψυχή:

«Ταραχή» (1933)

Βγήκαν οι δυνάμεις του Αέρος και βουίζουν
επάνω από την πόλη μας και από τα γύρω της Πελάγη.
Ξέσπασε η έριδα μετά το Δειλινό, αλλά τη Νύχτα
έφθασε σε κορύφωμα.
[...]

Κώστας Μόντης, «Νύχτες»

Καλά, θ' απορροφήσουν κάτι από την έγνοια σου
η μέρα, η κίνηση, η δουλειά σου, οι φίλοι,
και θα μπορέσεις ύστερα να πας
σε κάνα θέατρο ή κέντρον ή όπου αλλού.
Όμως όταν τελειώσουν όλα
τα θέατρα και τα κέντρα κλείσουν,
και πουν οι φίλοι καληνύχτα,
και πρέπει να γυρίσεις πια στο σπίτι, τι θα γίνει;
Το ξέρεις πως σκληρή, αδυσώπητη
σε περιμένει στο κρεβάτι σου η έγνοια,
Θα 'σαι μονάχος.
Και τότες θα λογαριαστείτε.
Θες ή δε θες θα μπουν κάτω όλα, να λογαριαστείτε.
Θα 'σαι μονάχος
κι ανυπεράσπιστος απ' τα θέατρα και τα κέντρα,
κι απ' τη δουλειά σου και τους φίλους.
Σε περιμένει στο κρεβάτι σου η έγνοια.

Θά 'ρθεις, δεν γίνεται. Είν' τόσο σίγουρη γι' αυτό, και περιμένει.
Είναι στο σπίτι και σε περιμένει.⁹⁰

Παρατηρούμε το κοινό μοτίβο της νύχτας στα δύο ποιήματα. Παρότι το καθένα κινείται σε εντελώς διαφορετικό κλίμα, με άλλη διάθεση και σε άλλη ατμόσφαιρα. Η νύχτα στον Μόντη αποτελεί ώρα απομυθοποίησης και αποπροσωποποίησης του ατόμου. Είναι η ώρα που το άτομο στέκεται μόνο και απογυμνωμένο και καλείται να «λογαριαστεί» με τις επιλογές του - τη ζωή ή αλλιώς -για να χρησιμοποιήσουμε την τετριμμένη φράση- είναι η ώρα που αντικατοπτρίζει τη μοναξιά και την υπαρξιακή αγωνία του ανθρώπου στη σύγχρονη κοινωνία. Ο Παπατσώνης, όταν αναφέρεται στη νύχτα και στη Νύχτα, επικαλείται μία διαχρονική νύχτα που ενώνει τον Αδάμ, το Χριστό, τον άνθρωπο σε όλη την εξέλιξη της ανθρώπινης ιστορίας. Ο άνθρωπος ανέκαθεν πλανάται και υποκύπτει, ανέκαθεν βρίσκεται σε πειρασμό και ανέκαθεν αγωνιά. Η Νύχτα είναι η χρονική περίοδος αυτού του πανανθρώπινου και άχρονου αγώνα. Στο επόμενο μέρος θα δούμε μεταξύ άλλων τη διαφορετική αντιμετώπιση της νύχτας στην Ανατολική και Δυτική μυστικιστική παράδοση.

⁹⁰ Από τη συλλογή «Τα τραγούδια της ταπεινής ζωής» (Λευκωσία, 1954). [<https://goo.gl/3nQtLv> (8/7/2018)].

Γ' μέρος

Μεταφυσική - μυστικισμός και Παπατσώνης

Στα ποιήματα της *Εκλογής Α'* που μας απασχολούν, η μεταφυσική και το υπερκόσμιο - υπερβατικό εμπλέκονται.⁹¹ Στην *Εκλογή Β'* η σύμμιξη αυτή είναι ακόμα πιο συνειδητή και ξεκάθαρη. Κάποιοι⁹² διακρίνουν τον *μεταφυσικό* από τον *θρησκευτικό* ποιητή. Ο Δημήτρης Αγγελής⁹³ τοποθετεί τον μεταφυσικό Παπατσώνη, ο οποίος διακατέχεται από μυστικιστική διάθεση, στα ποιήματα της πρώτης (πρώιμης) περιόδου δημιουργίας. Στη δεύτερη περίοδο συναντά ο Αγγελής τον βιωματικό ποιητή, που κατέχει και έχει εσωτερικεύσει την ουσία και τα σύμβολα του μυστικισμού. Στην ορθόδοξη παράδοση δε γίνεται λόγος για μεταφυσική και αυστηρά οι Πατέρες τονίζουν το χάσμα μεταξύ Πίστης και Φιλοσοφίας, με την πρώτη να αποκαλύπτει και την δεύτερη να ανακαλύπτει.

Η μεταφυσική συνδέθηκε μέσω της φιλοσοφίας με την οντολογία και την έρευνα για το Είναι, το Θεό και την σχέση του όντος με τον κόσμο. Ο Δυτικός Χριστιανισμός συνδέθηκε απόλυτα με την μεταφυσική.⁹⁴ Αντίθετα, η Ορθόδοξη Θεολογία, μέσα από την Πατερική Παράδοση, δεν συνδέθηκε ποτέ με την μεταφυσική, καθώς δεν νοείται διάκριση μεταξύ φυσικών και μεταφυσικών, αλλά κτιστού (κόσμου) και ακτίστου (Θεού).⁹⁵ Ο Παπατσώνης είναι πολίτης της αυγουστίνειας *Civitatis Dei* (της Πολιτείας του Θεού), κατέχει τους μύθους και τα παγανιστικά - αποκρυφιστικά σύμβολα του παρελθόντος και τα ενοποιεί στο όνομα του Χριστού. Ας μας επιτραπεί να κάνουμε μια γρήγορη αναφορά σε ένα ποίημα της *Εκλογής Β'*:

«Εις ήχον Αναστάσιμον»

[...]

Και Πέτρο κηρύσσουμε,
και Πυθαγόρα με τα τρίγωνα. Και τον Ταρσέα Παύλο
και Πλάτωνα υψιπέτηκι' όλους τους ομίλους
άχρονους και πνευματικούς, κι' όλους τους εις Χριστό,
Εβραίων κι' Ελλήνων σκάνδαλο και μωρία
Ιησούν Χριστόν και τούτον Εσταυρωμένον
Ιησούν Χριστόν με λάβαρα και που
αληθώς ανέστη [...]

Την πίστη στον Χριστό την έχει δηλώσει και με το «Credo» όπως είδαμε στην *Εκλογή Α'*. Αυτό όμως που έχει αλλάξει είναι η ατμόσφαιρα. Ο παγανισμός είναι πιο έκδηλος, η ενότητα του παρελθοντικού Άδωνι- Χριστού είναι φανερή. Στο κείμενο του Δ. Αγγελή «Ο δυτικός

⁹¹ Για τις ποιητικές μυστικές καταβολές του Παπατσώνη, βλ. Δημήτρης Ελευθεράκης, *Τ. Κ. Παπατσώνης, Μία εξέταση της ποιητικής του στη διακειμενική προοπτική της ποίησης των F. Hölderlin, P. Claudel και Τ.Σ. Ελιοτ*, «Τα ευρωπαϊκά πρότυπα του Παπατσώνη, 3.1 Η γαλλική ποίηση, ο 'μυστικός' Claudel και ο Δάντης», σ. 149.

⁹² Δημήτρης Αγγελής, «Ο δυτικός μυστικισμός και ο Τ. Κ. Παπατσώνης» ό.π. σ. 45.

⁹³ Ό.π., σελ. 45.

⁹⁴ Για την *analogiaentis* και *analogiafidei* (αναλογία του όντος και αναλογία της πίστεως) βλ. π. Ιωάννη Σ. Ρωμανίδη, *Πατερική Θεολογία*, Παρακαταθήκη, 2004, σ. 129 -134.

⁹⁵ Υπάρχει πληθώρα βιβλίων σχετικά με τη διαφορά Δυτικής και Ανατολικής μυστικής παράδοσης για εμβάθυνση βλ. το έργο του π. Ιωάννου Ρωμανίδη: *Δογματική και Συμβολική Θεολογία της Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας*, Πουρνάρας, 2009 (αποσπάσματα: <http://www.theognosia.gr/el/dogmatiki-alla-romanidi>).

μυστικισμός και ο Τ. Κ. Παπατσώνης» αναλύεται εμβριθώς η σχέση του Παπατσώνη με τον μυστικισμό και τη μεταφυσική. Θα σταθούμε στο σημείο που παραπέμπει τον αναγνώστη στο κείμενο του Παπατσώνη για το θέατρο του Κλωντέλ:

«Ο Έλληνας δεν είναι διόλου δέκτης της Μυστικής Θεολογίας του Δυτικού κόσμου. Τον ενοχλεί η πανταχού παρουσία της Θείας Πρόνοιας. Δεν του είναι γνώριμη η πνοή της Χάριτος. [...] Εδώ στην Ευρωπαϊκή Ανατολή μας, δεν έλειψαν οι Μυστικοί ούτε οι σοφοί Πατέρες. Ο Ιωάννης της Κλίμακος, ο Εφραίμ ο Σύρος ανάμεσα σε πολλούς κι ακόμη από τους Πατέρες, ο Ωριγένης, ο Γρηγόριος Νύσσης. Τον δρόμο της μυστικής αναβάσεως και της ένωσης με την θεϊκή Ουσία, τον έχουν δείξει και διδάξει. [...] τα συναισθήματα που γεννά αυτή η Ανατολική Μυστική είναι συναισθήματα αυστηρότητας και ασκητικής αγνότητας, ενώ λείπει εντελώς η τρυφερή ένωση με τη θεότητα που αντικαθιστά την ερωτική συνουσία».⁹⁶

Εδώ εντοπίζεται η λατινική εμπειρική σχέση του Παπατσώνη και θα σταθούμε σε δύο προβληματικά σημεία.

1. Ο διαχωρισμός των Πατέρων σύμφωνα με το δυτικό μοντέλο:

Οι Δυτικοί δεν βλέπουν την ενότητα της Αγίας Γραφής και των Πατέρων, αλλά διαφοροποιούν τη βιβλική και Πατερική θεολογία. Κάθε συγγραφέας της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης έχει την προσωπική του θεολογία και αποκάλυψη - διδασκαλία, ενώ αντίθετα οι Ορθόδοξοι αναγνωρίζουν μία Θεολογία η οποία εκπορεύεται από την Θεία Χάρη.⁹⁷ Δηλαδή, με τους όρους Νηπτικοί Πατέρες, Απολογητές, Μυστικοί κ.λπ., εννοούμε το σύνολο των Πατέρων που εκφράζουν την Ορθόδοξη Πίστη και την αποκαλυπτική Αλήθεια του Ευαγγελίου.

2. «[...] τα συναισθήματα που γεννά αυτή η Ανατολική Μυστική είναι συναισθήματα αυστηρότητας και ασκητικής αγνότητας, ενώ λείπει εντελώς η τρυφερή ένωση με τη θεότητα που αντικαθιστά την ερωτική συνουσία».

Πολύ συνοπτικά και επιδερμικά θα προβούμε σε μία συγκριτική αναφορά στα Πατερικά κείμενα ως αντιδιαστολή στο προαναφερθέν κείμενο του Παπατσώνη. Παραθέτουμε λοιπόν το κείμενο του Συμεών του Νέου Θεολόγου:

«Μέλη Χριστοῦ γινόμεθα, μέλη Χριστὸς ἡμῶν δέ, καὶ χεὶρ Χριστὸς καὶ ποῦς Χριστὸς ἐμοῦ τοῦ παναθλίου, καὶ χεὶρ Χριστοῦ καὶ ποῦς Χριστοῦ ὁ ἄθλιος ἐγὼ δέ. Κινῶ τὴν χεῖρα, καὶ Χριστὸς ἡ χεὶρ μου ἔστιν. Ἀμέριστον γὰρ νόει μοι θεότητα τὴν θεῖαν! Κινῶ τὸν πόδα καί, ἰδοῦ, ἀστράπτει ὡς ἐκεῖνος· μή εἴπης, ὅτι βλασφημῶ, ἀλλ' ἀπόδεξαι ταῦτα καὶ τῷ Χριστῷ προσκύνησον τοιοῦτόν σε ποιοῦντι! Εἰ γὰρ καὶ σὺ θελήσειας, μέλος αὐτοῦ γενήσῃ, καὶ οὕτω μέλη ἅπαντα ἐνὸς ἡμῶν ἐκάστου μέλη Χριστοῦ γενήσονται, καὶ Χριστὸς ἡμῶν μέλη, καὶ πάντα τὰ ἀσχήμονα εὐσχήμονα ποιήσει κάλλει θεότητος αὐτὰ κατακοσμῶν καὶ δόξη, καὶ γενησόμεθα ὁμοῦ θεοὶ Θεῷ συνόντες, ἀσχημοσύνην σώματος ὅλως μὴ

⁹⁶ Τ. Κ. Παπατσώνης, «Το θέατρο του Κλωντέλ», *Όπου ἦν κήπος*, Οι εκδόσεις των φίλων, Αθήνα 1972, σ. 135.

⁹⁷ π. Ιωάννης Ρωμανίδης, *Ρωμαῖοι ἡ Ρωμηοὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*, Πουρνάρας 1991, σ. 55, 56.

καθορώντες, ἀλλ' ὅλοι ὄλω σώματι Χριστῷ ὁμοιωθέντες, καὶ μέλος ἕκαστον ἡμῶν ὅλος Χριστὸς ὑπάρξει. Εἰς γὰρ πολλὰ γινόμενος εἷς ἀμέριστος μένει, μερὶς ἐκάστη δὲ αὐτὸς ὅλος Χριστὸς ὑπάρχει· πάντως οὖν οὕτως ἔγνωκας Χριστὸν καὶ δάκτυλόν μου καὶ βάλανον - οὐκ ἔφριξας, ἢ σὺ καὶ ἐπησχύνθης; Ἀλλὰ Θεὸς σοὶ ὅμοιος οὐκ ἠσχύνθη γενέσθαι, σὺ δὲ ἐκείνῳ ὅμοιος αἰσχύνῃ γεγονέναι;».⁹⁸

Ὅταν ἡ βάλανος δεν προκαλεῖ - σοκάρει τὸν Ανατολικὸ Θεολόγο, δεν μπορούμε νὰ προβάλλουμε αἰσθήματα αὐστηρά - ασκητικά.⁹⁹ Ἡ ἔκταση τοῦ ἔρωτα ποὺ περιγράφει ὁ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης ἀκολουθεῖ τὴν κυκλική πορεία: Θεός → ἄνθρωπος → Θεός, ἐνῶ ταυτόχρονα ὁ Θεός εἶναι ἐραστής καὶ ἐρωμένος καὶ ἐμφανίζεται τρωτὸς στὸν ἔρωτά του πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Εἶδαμε παραπάνω τὸν Ἰγνάτιο νὰ μιλά γιὰ τὸν σταυρωμένο τοῦ ἔρωτα, ἀς θυμηθούμε καὶ τὰ λόγια τοῦ Ωριγένη «Νύμφη ψυχὴ γαμουμένη Λόγω». Ὁ ἔρωτας εἶναι ἐκδηλὸς στὴν Πατερικὴ Θεολογία.

Ὁ Ἀγγελῆς σημειώνει παρακάτω ὅτι ἡ παπατσωνικὴ θεώρηση τῆς θεολογικῆς ἔκτασης καὶ τοῦ μυστικισμοῦ συνδέεται με «τὸν Ἐκάρτ, τὴν ἀγία Θηρεσία, τὸν Ἰγνάτιο Λογιόλα, τὸν Θωμὰ Χέμερκεν, ἀπὸ τὸ Κάμπεν καὶ τοὺς, Chausser, Tennyson, Baudelaire, Mallarmé, Καβάφη, Synge, Yeats, Novalis».¹⁰⁰ Παρατηροῦμε, ὅτι ἀπουσιάζει ἐντελῶς ὁ κατάλογος τῶν Ανατολικῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ, γενικότερα, οἱ μελετητὲς ἀναφέρουν τὴν σχέση τοῦ με τὴν συναξαριακὴ γλώσσα, τὶς ὀρθόδοξες ἀκολουθίες, τοὺς ψαλμοὺς ἀλλὰ δεν ἔχω ἐντοπίσει ἀναφορὰ σε Ἀνατολικὴ Παράδοση. Ἀντιθέτως ὅλοι παραπέμπουν στὸν Ἰωάννη τοῦ Σταυροῦ, στὸν Ἐκάρτ κ.ο.κ.

Κρίνεται ἀνοῦσια κάθε προσπάθεια κατάταξης τοῦ Παπατσώνη στους Καθολικούς ἢ στους Ὀρθοδόξους. Ἀναμφισβήτητα, ὁ μυστικισμὸς καὶ ἡ υπερβατικότητα εἶναι βασικὸς ἀξονας στὴν ποιητικὴ τοῦ Παπατσώνη. Στὸ ἔργο του, τὴν τάση αὐτὴ τὴν ἀναγνωρίζουμε στὴ βιωματικὴ τοῦ προσέγγιση με τὸ Θεῖο, ζεῖ - ωριμάζει κατὰ Χριστὸν (μὴ ξεχνάμε τὴ διαμονή - ὀδοπορικὸ στο Ἅγιον Ὄρος), προσεύχεται, πηγαίνει στὴν Ἐκκλησία, παρακολουθεῖ τὶς Λειτουργίες. Το «*γνώρισόν μοι, Κύριε, ὁδόν, ἐν ἣ πορεύσομαι, ὅτι πρὸς σε ἤρα τὴν ψυχὴν μου*» τοῦ ψαλμωδοῦ, ὁ Παπατσώνης τὸ ἐνστερνίζεται καὶ τὸ διαλαλεῖ περὶτρανα στὰ πενήντα Ἄβε Μαρία ποὺ διατυπώνει στὸ «Ροζάριο». Ὑπάρχει ὅμως διαφορά προσέγγισης ἀνατολικῆ καὶ δυτικῆ μυστικισμοῦ. Πολύ συνοπτικά θὰ ἀναφερθούμε προσπαθώντας νὰ κατανοήσουμε τὸν μυστικιστικὸ ἀξονα τοῦ Παπατσώνη.

Στὴ δυτικὴ μυστικιστικὴ παράδοση ὑπάρχει ὁ ὅρος «σκοτεινὴ νύχτα τῆς ψυχῆς». Εἶναι ἡ περίοδος ὅπου τὸ πνεῦμα παραμένει μέσα στο ἀπόλυτο σκοτάδι, σε ἀπόγνωση, ἀβοήθητο, ἀνευ θεϊκῆς καὶ ἀνθρώπινης παρουσίας. Εἶναι ἡ πλήρης ἐγκατάλειψη. Εἶναι ἡ στιγμή τοῦ Ἰησοῦ στὴ Γεθσημανή. Νὰ σημειώσουμε, ὅτι γενικότερα στὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία, τὸ Πάθος καὶ ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ ἔχει μεγαλύτερο βᾶρος καὶ σημασία ἀπὸ τὴν Ἀνάσταση. Ἡ ἐνατένιση τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ ἀποτελεῖ τὴ διέξοδο στὴ «σκοτεινὴ νύχτα». Ἡ Δογματικὴ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας στηρίζεται στὸ Πάθος τοῦ Σταυροῦ καὶ εἶναι βασικὴ διδασκαλία ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ βιώσει μέχρι ἐσχάτων τὴν κοιλιάδα τῶν στεναγμῶν, νὰ τιμωρηθεῖ ὡστε νὰ καθαρθεῖ. Αὐτὴ ἡ ὀδυνηρὴ πορεία στὴν ἀτελεύτητη νύχτα¹⁰¹ ἐγκατάλειψης εἶναι τὸ

⁹⁸ Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος, Ὕμνοι Θείων Ερώτων, Ὕμνος ΙΕ'.

⁹⁹ Γιὰ τὸν θεῖο ἔρωτα εἶναι ἐξαιρετικὸ τὸ βιβλίο τοῦ π. Νικολάου Λουδοβίκου, *Οἱ τρόμοι τοῦ προσώπου καὶ τὰ θάνατα τοῦ ἔρωτα, Κριτικοὶ στοχασμοὶ γιὰ μιὰ μετανεωτερικὴ θεολογικὴ ὀντολογία*, Ἀρμός, 2010 καὶ συγκεκριμένα τὸ κεφάλαιο: «Ὁ ἔρωτας ὡς ὁδὸς θεολογίας καὶ ἐλευθερίας, Ἡ ἐρωτικὴ ἀμφιλογία τοῦ Χριστοῦ Γιανναρά».

¹⁰⁰ Δημήτρης Ἀγγελῆς, «Ὁ δυτικὸς μυστικισμὸς καὶ ὁ Τ. Κ. Παπατσώνης», ὁ.π., σελ. 49.

¹⁰¹ Ἡ πορεία αὐτὴ τῆς ἐγκατάλειψης εἶναι ἡ οὐσία τῆς δυτικῆς σκέψης. Στὴν ταινία «Χειμωνιάτικο φῶς» (1963) τοῦ Μπέργκμαν, ὁ ἱερέας ὁ ὁποῖος ἔχει δεχθεῖ τὴν ἀνυπαρξία καὶ τὴν σιωπὴ τοῦ Θεοῦ ἔχει μιὰ συνομιλία με τὸν «νεωκόρο» τῆς ἀδείας ἐκκλησίας ὅπου καλεῖται νὰ λειτουργήσει. Εκεί ὁ νεωκόρος ἀναρωτιέται τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ Ἐκκλησία ἐστιάζει στὸ σωματικὸ πόνον τοῦ Χριστοῦ,

ατομικό ταξίδι στην άκρη της νύχτας.¹⁰² Οι μεγάλες μορφές του μυστικισμού της Δύσεως υπήρξαν η Θηρεσία της Άβιλλας και ο Ιωάννης του Σταυρού. Η Θηρεσία μίλησε για την *Εκστατική ένωση* (*unio mystica*) μέσα από την αγαπητική ένωση, η οποία περιγράφεται ως «γάμος» με το Θείο. Ο Ιωάννης του Σταυρού μιλά για την κάθαρση ως αναβατική πορεία από τη νύχτα των αισθήσεων μέχρι την ένωση με τον Θεό. Στο περιώνυμο σύγγραμμά του «Στη Σκοτεινή Νύχτα της ψυχής»¹⁰³ μιλά για δύο νύχτες: τη νύχτα των αισθήσεων, όπου η ψυχή αποκόπτεται από τις αισθήσεις και τη δεύτερη νύχτα όπου επέρχεται ο εξαγνισμός. Δηλαδή, η σκοτεινή νύχτα είναι το καθαρτήριο - *purgatorium* της ψυχής.

Ο Ορθόδοξος βυζαντινός μυστικισμός¹⁰⁴ (ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης) κάνει λόγο για τον «φωτεινό γνόφο», με το οποίο η ψυχή θα ενωθεί με τον Θεό. Ο Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης, αναπτύσσει την αποφατική μέθοδο και μιλά για τη «θέα του Θεού», της ενώσεως δηλαδή με τον Θεό μέσα στον θείο γνόφο. Η ένωση επιτυγχάνεται μέσα από μια κλιμακωτή ανάβαση, στην οποία αντιστοιχούν βαθμίδες προόδου, οι ελλάμψεις. Τον 7ο αιώνα αναπτύσσεται ακόμη περισσότερο ο ανατολικός μυστικισμός και έχουμε τη «προσευχή του Ιησού», σύμφωνα με την οποία η καρδιά ενώνεται με τον Χριστό σε κάθε παλμό της και η ψυχή θεάται τον Θεό. Σημειώνουμε ότι δεσπίζουσες μορφές, όπως ο άγιος Ιωάννης ο Σιναΐτης (της Κλίμακος) και ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής, αναπτύσσουν το θέμα της συνένωσης του Χριστού με την αναπνοή και το θέμα της θεώσεως και θέασης του ακτίστου φωτός. Τέλος, ο Συμεών ο Νέος Θεολόγος αναπτύσσει τη μυστική εμπειρία με βάση τη διδασκαλία του περί φωτός, λάμψης, θερμής. Η άσκηση στους Ανατολικούς Πατέρες δεν αποτελεί τιμωρία, ούτε η ζωή αποτελεί μια συνεχή τιμωρία. Το στάδιο της θεώσεως ή, κατά τους μυστικούς, «θεωρία», θέλει τον άνθρωπο φωτισμένο. Θεωρία σημαίνει θέα. Θεωρία του Θεού σημαίνει θέα του Θεού, σημαίνει θέωση. Η θέαση του Θεού είναι στη Πατερική γλώσσα, «άκτιστον αυτοπτικόν όμμα».

Παρατηρούμε ότι η μυστική εμπειρία στην Ανατολή συνδέεται με το φως, ενώ δεν δαιμονοποιείται η νύχτα. Η έννοια της χαράς, της ουσιαστικής χαράς αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της Ανατολής. Στη Δυτική παράδοση μιλάμε καθαρά για τη νύχτα και την οδυνηρή εμπειρία της εγκατάλειψης, ενώ οι Ανατολικοί Πατέρες θεωρούν τη νύχτα πεδίο πνευματικού αγώνα. Δεν έγινε αποδεκτή στους Ανατολικούς ούτε η έννοια της σκοτεινής νύχτας (ούτε και η έννοια του *purgatorium*), ούτε η εγκατάλειψη από τον Θεό. Στη Δυτική Εκκλησία αποτελεί η *unio mystica* στιγμιαία φώτιση του ανθρώπινου νου στη διάρκεια της ανθρώπινης ζωής.

«Η πρόσκαιρη εγκατάλειψη της θεώμενης ψυχής από το Άκτιστο Φως για τους ανατολικούς ορθοδόξους αποτελεί μια σύντομη δοκιμασία, προκειμένου να Τον αναζητήσει με περισσότερη θερμότητα. Για τους δυτικούς αγίους αποτελεί ένα μακρόχρονο βασανιστήριο, που χρειάζεται μεγάλη αντοχή και ηρωισμό για να υπερβληθεί. Εκεί που οι Δυτικοί πρέπει να αποδείξουν την πίστη τους στον Χριστό στην απομόνωση και την εγκατάλειψη της νύχτας στη Γεθσημανή, οι Ανατολικοί αποκτούν τη βεβαιότητα με το φως της Μεταμορφώσεως».¹⁰⁵

Δεν είναι σκοπός της εργασίας η σύγκριση ανατολικού και δυτικού μυστικισμού, όμως τις έννοιες «Μεγάλη νύχτα, Σκοτεινή Νύχτα, Νύχτα» τις απαντούμε συνεχώς στην ποίηση του

ενώ η βαθύς πόνος και το πραγματικό μαρτύριο έγκειται στην εγκατάλειψή του από όλους την τελευταία Νύχτα. Σαν μοτίβο, η Νύχτα της εγκατάλειψης δεσπόζει στην Δύση.

¹⁰² Η φράση δανεισμένη από τον τίτλο του βιβλίου του Celine Louis-Ferdinand, *Ταξίδι στην άκρη της νύχτας*, μτφ. Ιγγλέση - Μαργέλου Σεσίλ, Εστία, 2011.

¹⁰³ <http://www.tetraktys.gr/el/products-986/> (26/6/2018).

¹⁰⁴ Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), *Ίχνη από την αναζήτηση του υπερβατικού*, Ακρίτας, σ. 319-355 [<https://www.pemptousia.gr/2012/05/mistikismos/> (25/6/2018)]

¹⁰⁵ Κ. Τσοπάνης, *Ο μυστικισμός στις Θρησκείες του κόσμου*, Ιάμβλιχος, 2005, σ. 79.

Παπατσώνη. Η νύχτα στον Παπατσώνη είδαμε ότι παίρνει τη μορφή αγρυπνίας, αγώνα εσωτερικού και προσευχής, όμως αυτή η νύχτα δεν είναι ανέλπιδη για τον Παπατσώνη διότι εσωκλείει την αυγή και το ξημέρωμα, το φως. Γιατί, όπως χαρακτηριστικά λέει και στο ποίημα «η Πέτρα» (1929):

[...]
πάλι το κέντρο όλου του γύρω κόσμου δεν παύει να είναι
αυτός ο μεγάλος φλεγόμενος Δίσκος.
[...]

Δεν θα ήταν υπερβολικό να ισχυριστεί κανείς ότι για να κατανοηθεί καλύτερα ο Παπατσώνης είναι πρόσφορο να διαβάσει κανείς τα δοκίμιά του. Συγκεκριμένα, το δοκίμιό του για τον Friedrich Hölderlin¹⁰⁶ μπορεί κάλλιστα να χαρακτηριστεί «οδηγός ανάγνωσης και κατανόησης του παπατσωνικού λόγου». Και μόνο η φράση «δεν φιλοσοφώ όταν ζω τον παλμό του σύμπαντος [...] Δεν φιλοσοφώ, αλλά συζώ με τους θεούς» εξηγεί ακριβώς την βιωματική σχέση με τον Λόγο (όπως τον ορίζει Φιλοσοφία και Θεολογία), την κτίση και το υπερβατικό. Μην ξεχνάμε ότι ο άνθρωπος με τη φιλοσοφία ανακαλύπτει την αλήθεια, ενώ στη θεολογία η αλήθεια αποκαλύπτεται στον άνθρωπο και αυτό το γνωρίζει ο ποιητής.

Εν κατακλείδι, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε ότι ο Παπατσώνης κατέχει την δυτική μυστικιστική γλώσσα του ρομαντισμού, την οποία εμπλουτίζει με στοιχεία της ορθόδοξης εκκλησιαστικής γλώσσας.

«Κατά τον Δείπνον» (1934)

Ου φίλημα σοι δώσω, καθάπερ Εκείνος.
Το μόνο που έμαθα, είναι των αρρήτων
καταδότης πλέον να μην είμαι· το δε μυστήριο,
που μου έφθασε ως τις ακοές, δεν διαλαλώ
κρατώ του εαυτού μου· και την Κηλίδα, που ζητώ,
την θέλω του εαυτού μου. Και την πλήρη
που προσδοκώ με σέναν ένωση, την προσδοκώ
για χάρη του εαυτού μου
[...]

έφθασες μέχρι τα κατώτατα της συντριβής,
εκεί αψηλά στημένος, Αμπέλι θεόρατο, περιπλεγμένο
με Κούτσουρο, στην πιο μεγάλη ανύψωση, τότες που ιεουργεί,
όχι Ιερέας, όχι Επίσκοπος, όχι ο της Ρώμης Πρώτος,
αλλά ο Γιεχωβά, σφγιαστής του σπλάχνου του υπέρ ανάξιων.

Ο ποιητής ξεκάθαρα μιλά για τον σκοπό της τέχνης του και τον σκοπό της ζωής του: την ένωση με το Θεό. Η πλάνη που τόσο απεχθάνεται στα άλλα ποιήματά του, που είδαμε παραπάνω, εδώ παίρνει τη μορφή της προδοσίας και σχηματοποιείται στο πρόσωπο του Ιούδα. Η προσευχή του Παπατσώνη είναι αυτή η προσδοκώμενη ένωση να μην αποχρωματιστεί και εμποδιστεί από το φιλί της προδοσίας. Στα ποιήματα που μελετήσαμε είδαμε ότι η θρησκευτική εμπειρία είναι για τον ποιητή ατομικό θέμα. Η σχέση Θεού με τον άνθρωπο είναι προσωπική και γι' αυτό στα περισσότερα ποιήματά του ο Παπατσώνης αναφέρεται πάντα στο α' ενικό πρόσωπο - «εγώ». Εκείνος, ο ίδιος, μιλά - προσεύχεται.

¹⁰⁶ Τ. Κ. Παπατσώνης, *Friedrich Hölderlin*, ό.π. σ. 49.

Επίλογος - συμπέρασμα

«Οι προσεγγιστικές δυσκολίες επιμένουν κι ίσως στις μέρες μας περισσότερο παρά ποτέ. Οι αιτίες πρέπει να αναζητηθούν λιγότερο στην ποιητική του Παπατσώνη και περισσότερο στο γεγονός ότι το όραμα ή τα Οράματά του δεν βρίσκουν αντιστοιχία στις ψυχές. Όχι γιατί χάθηκαν από τις ψυχές, αλλά γιατί οι σύγχρονοι άνθρωποι μοιάζει να έχουν ξεχάσει να συνδέουν την καθημερινή ζωή των αισθήσεων, [...] να συλλειτουργούν σε αναφορά με ένα ζωτικό κέντρο Οραματισμού».¹⁰⁷

Ο Παπατσώνης είναι ο πρώτος Έλληνας ποιητής που θα συνενώσει τους ευρωπαϊούς ποιητές του 20^{ου} αιώνα μέσα από τον μοντέρνο στίχο με την ελληνική πραγματικότητα και τη βιωματική πίστη. Ο παγανιστικός νεοχριστιανισμός, όπως έχει χαρακτηριστεί από τους κριτικούς,¹⁰⁸ του Παπατσώνη, βρίσκεται σε σύμπνοια με τον ιδιότυπο χαρακτήρα του νεοελληνισμού. Αναμφίβολα, δεχόμαστε ότι το έργο του Παπατσώνη αποτελεί μια συνεχή επίκληση προς Σωτηρία, σαν μια αδιάλειπτη ποιητική προσευχή. Στην Πατερική Θεολογία, η νοερά προσευχή (αλλιώς, η προσευχή της καρδιάς ή ευχή), η συνεχής επίκληση του ονόματος του Ιησού είναι ο δρόμος προς την υπερβατική εμπειρία - ένωση με το Θείο. Έτσι λοιπόν, ο Παπατσώνης επικαλείται μέσω της ποίησής του συνεχώς τη θεϊκή παρουσία, προσβλέποντας στην ατομική αλλά και οικουμενική θέωση. Ο Παπατσώνης αγωνιά επειδή νιώθει εκβεβλημένος από τον κήπο της Εδέμ και θα λέγαμε ότι έχει την ίδια Αγωνία, σε ατομικό - υπαρξιακό επίπεδο, που είχε ο Χριστός στη Γεθσημανή όταν προσευχόταν και έτρεχε ο ιδρώτας από την ένταση «ώσει θρόμβοι αίματος».¹⁰⁹ Όμως, ο Παπατσώνης έχει οικουμενική συνείδηση, αγωνιά και ταρασσεται για το δράμα της ανθρώπινης ύπαρξης σε ένα κόσμο πεπλανημένο, απομαγεμένο και πνευματικά στείρο.

«Αν υπάρχει πάλη και αγωνία, αλλού πρέπει λοιπόν ν' αναζητηθεί και όχι στις θρησκευτικές τύψεις. Πηγή αγωνίας είναι οι εναλλαγές και οι μεταπτώσεις του ανθρώπου, ανάλογα, στο φθαρτό ή στο άφθαρτο στοιχείο, που κατά καιρούς υπερισχύει. [...] Άλλοτε το Σύμπαν βρίθεται από φιλικά και ζωντανά στοιχεία, συντροφικά μας, [...] και άλλοτε ξαφνικά ερημούται, τα διαδέχεται η αδιαφορία του Κενού. [...]».¹¹⁰

Το Κενό μπορεί να ερμηνευτεί ως εγκατάλειψη, απουσία, απόγνωση, μοναξιά. Αισθάνεται ο Παπατσώνης την μοναξιά της εποχής στον Κήπο της Γεθσημανής μαζί με τον Χριστό, όμως αντί του «Θεέ μου, Θεέ μου, ινατί με έγκατέλιπες;»¹¹¹ είναι ο άνθρωπος που εγκαταλείπει τον Χριστό. Ο Ζ. Λορεντζάτος καλεί¹¹² τον άνθρωπο να προβεί «σε μεταμόρφωση, αλλαγή νου και σε μετά-νοια» και αυτό θα επιτευχθεί, ισχυρίζεται ο κριτικός, αν αλλάξουμε τρόπο σκέψης, αν γίνουμε πνευματικοί και μεταφυσικοί και θέσουμε τη τέχνη κάτω από μια πνευματική υπόσταση. Ο Παπατσώνης το κάνει αυτό και έχει θέσει και αφιερώσει την τέχνη του, την ποίησή του, στην πνευματική τελειότητα - θέωση.

Για τον Τ. Κ. Παπατσώνη, η πορεία προς τη Δαμασκό είναι η νύχτα της αγωνίας, η οποία όμως τελειώνει στο αναστάσιμο φως.

¹⁰⁷ Νατάσα Κεσμέτη, «Γύρω από το δυσπρόσιτο του Τάκη Παπατσώνη», σ. 23.

¹⁰⁸ Κώστας Γάλλος, «Η έκπληγη σφραγίδα της δωρεάς. Ο Τ. Κ. Παπατσώνης και ο "κατ' αλήθειαν βίος"», στο συλλογικό έργο: *Τ. Κ. Παπατσώνης, 120 χρόνια από την γέννησή του (1895-2015)*, ό.π. 2015, σ. 68.

¹⁰⁹ Λουκ. 22, 44.

¹¹⁰ Τ. Κ. Παπατσώνης, Friedrich Höderlin, Ίκαρος, 1993, σελ. 55.

¹¹¹ Ματθ. 27, 46.

¹¹² Ζ. Λορεντζάτος, «το Χαμένο Κέντρο», σ. 363.

«Είναι σπάνιο να έχεις την ικανότητα να γράφεις ποιήματα· είναι σπάνιο να έχεις την ικανότητα για έντονη (στον ανώτατο) βαθμό θρησκευτική συγκίνηση· και θα πρέπει να περιμένει κανένας πως η περίπτωση να συνυπάρχουν και οι δύο ικανότητες μαζί στο ίδιο άτομο, πρέπει να είναι ακόμα σπανιότερη».¹¹³

Είναι τα λόγια του T.S. Eliot για τον Ezra Pound. Εμείς θα τα δεχτούμε ως το συμπέρασμα, αντί επιλόγου και κατακλείδας, για τον Τ. Κ. Παπατσώνη.

¹¹³ Ζ. Λορεντζάτος, «T.S Eliot» και «Από την Πίζα στην Αθήνα», Μελέτες, τ. Β΄, σ. 411.

Βιβλιογραφία

- Ν. Βαγενάς, «Ο Τ.Κ. Παπατσώνης και η πρωτοποριακότητα, Οι περιπέτειες της πρόσληψης ενός αιρετικού», Αφιέρωμα στον Παπατσώνη, *The Athens Review of Books*, τχ. 41, (Ιούνιος 2013)
- Κ.Θ. Δημαράς, «Τ.Κ. Παπατσώνης», περ. *Βιβλία*, τ. Α', ΤΧ. 5, Μάρτιος 1935.
- Κική Δημουλά, «Η γλυκυτάτη αβεβαιότητας», *Χαίρε ποτέ*, Στιγμή, Αθήνα, 1988.
- Δημήτρης Ελευθεράκης, «Τ. Κ. Παπατσώνης, Μία εξέταση της ποιητικής του στη διακειμενική προοπτική της ποιητικής των Hölderlin, Claudel και Eliot», διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, 2007.
- Τ.Σ. Έλιοτ, *Θρησκεία και λογοτεχνία*, μτφ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Έρασμος, Αθήνα, 1987.
- Σταύρος Ζουμπουλάκης, *Αρχή Σοφίας και κατακόκκινα όνειρα, Πίστη και έρωτας στον Τ.Κ Παπατσώνη*, Πόλις, Αθήνα, 2017.
- Anthony Giddens, *Η μεταμόρφωση της οικειότητας. Σεξουαλικότητα, αγάπη και ερωτισμός στις μοντέρνες κοινωνίες*, μτφ. Απόστολος Καλογιάννης, επιμ. Μπετίνα Ντάβου, Πολύτροπο, Αθήνα, 2005.
- Γιώργος Θέμελης, «Παπαδιαμάντης – Παπατσώνης», *Η έσχατη κρίσις*, Φέξη, 1946.
- Άγιος Ιωάννης του Σταυρού, *Η σκοτεινή νύχτα της ψυχής*, μτφ. Απόστολος Κοντός, Ιάμβλιχος, 1994, 2013.
- Δήμητρα Καραδήμα, «Οι μεταμορφώσεις της ποιητικής του Ν. Κάλας», διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κύπρου, 2006.
- Κωνσταντίνος Π. Καβάφης, *Άπαντα τα δημοσιευμένα ποιήματα*, επιμ. Ρένος Αποστολίδης, τα Νέα Ελληνικά, 2012.
- Κωνσταντίνος Π. Καβάφης, *Ποιήματα 1897-1933*, επιμ. Γ. Σαββίδης, Ίκαρος 1984.
- Νικόλας Καλαμάρης, «Ένας μεταφυσικός Ποιητής», *Νεοελληνικά Γράμματα*, (6 Οκτωβρίου 1935). Τώρα στο Νικόλας Κάλας, *Κείμενα ποιητικής και αισθητικής*, Πλέθρον.
- Sören Kierkegaard, *The sickness unto death*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1941.
- Soren Kierkegaard, *Η Έννοια της Αγωνίας, Απλή ψυχολογική μελέτη με αναφορά στο δογματικό πρόβλημα του προπατορικού αμαρτήματος*, μτφ. Γ. Τζαβάρας, Δωδώνη, 2013.
- Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Μελέτες*, Α' τόμος, Δόμος, 2007.
- Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Μελέτες*, Β' τόμος, Δόμος, 2007.
- π. Νικόλας Λουδοβίκος, *Οι τρόμοι του προσώπου και τα θάσανα του έρωτα, Κριτικοί στοχασμοί για μια μετανεωτερική θεολογική οντολογία*, Αρμός, 2010.

- Celine Louis-Ferdinand, *Ταξίδι στην άκρη της νύχτας*, μτφ. Ιγγλέση- Μαργέλου Σεσίλ, Εστία, 2011
- Χρήστος Ντικμπασάνης, *Ηθοκυβερνητική, Ο δρόμος προς τον μετάνθρωπο*, Ερωδιός, 2003.
- Τάκης Κ. Παπατσώνης, *Εκλογή Α', Ursa minor, Εκλογή Β', Ίκαρος*, 1988.
- Συλλογικό έργο, *Τ.Κ Παπατσώνης, 120 χρόνια από την γέννησή του (1895-2015)*, manifesto, 2015.
- Τάκης Κ. Παπατσώνης, «Το θέατρο του Κλωντέλ», *Όπου ην κήπος*, Οι εκδόσεις των φίλων, Αθήνα, 1972.
- Τάκης Κ. Παπατσώνης, «Υποκειμενικά αντλήματα από τον Καβάφη», *Ευθύνη*, τχ. 20, (Αύγουστος 1973).
- Τάκης Κ. Παπατσώνης, «Ο υπερρεαλισμός κ' εγώ», *Τα Νέα Γράμματα*, αρ.5-6, Ιούλιος 1945.
- Τ. Κ. Παπατσώνης, *Friedrich Hölderlin, 1770 - 1843 – 1970*, Ίκαρος, 1993.
- Κλέων Παράσχος, «Τ. Κ. Παπατσώνης: Εκλογή Α'», *Νέα Εστία*, τ. 181, Ιούλιος 1934.
- Ezra Pound, *Εκλογή απ' τα Κάντο*, μτφ. Ηλίας Κυζηράκος, Δωδώνη, 1984.
- Γιώργος Ρακκάς, «Μηδενισμός και νεολαία», *Νέος Ερμής ο Λόγιος*, τχ. 16, Φθινόπωρο 2017.
- π. Ιωάννης Ρωμανίδης, *Ρωμαίοι η Ρωμηοί Πατέρες της Εκκλησίας*, Πουρνάρας, 1991.
- π. Ιωάννης Ρωμανίδης, *Πατερική Θεολογία*, Παρακαταθήκη, 2004.
- π. Ιωάννης Ρωμανίδης, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Πουρνάρας, 2009. [<http://www.theognosia.gr/el/dogmatiki-alla-romanidi>]
- Γιώργος Σεφέρης, Συγκεντρωτικός τόμος: *Γιώργος Σεφέρης. [1972] 1985. Ποιήματα*, 15η έκδ. Αθήνα: Ίκαρος.
- Γιώργος Σεφέρης και Αντρέας Καραντώνης, *Αλληλογραφία, 1931 – 1960*, φιλολογική επιμέλεια Φώτη Δημητρακόπουλου, Καστανιώτης, Αθήνα, 1988.
- Γιώργος Σεφέρης - Γιώργος Αποστολίδης, *Αλληλογραφία 1931 – 1945*, φιλολογική επιμέλεια Βασιλική Κοντογιάννη, Ίκαρος, 2002.
- Ιωάννης Σιναΐτης, *Κλίμαξ, Λόγος Α', Ι. Μ. Παρακλήτου Ωρωπού Αττικής*, 2004.
- Αβθάς Ισαάκ ο Σύρος*, μτφ. Χρήστου Παναγιώτης, Πατερικές εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς, 1991.
- Αντρέι Ταρκόφσκι, *Σμιλεύοντας το Χρόνο*, μτφ. Σεραφείμ Βελέντζας, Νεφέλη, 1987.
- Κωνσταντίνος Τσοπάνης, *Ο μυστικισμός στις Θρησκείες του κόσμου*, Ιάμβλιχος, 2005.
- Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Ποιήματα, Διαγώνιος*, Θεσσαλονίκη 1985
- Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Ποιήματα*, Θεσσαλονίκη, Ιανός, 2004.

π. Φιλόθεος Φάρος, *Έρωτος Φύσης*, Αρμός, 1990.

Νίκος Φωκάς, «Τ. Κ. Παπατσώνης, Ένας καταραμένος ποιητής», Τιμή στα ογδοντάχρονα του Τ. Κ. Παπατσώνη, *Τετράδια «Ευθύνης»*, τχ. 1, 1976.

Διαδικτυακές πηγές

Ο Ρένος Αποστολίδης διαβάζει Τ. Κ. Παπατσώνη, https://youtu.be/cb3uo_u5J9I (10/06/2018).

Ρένος Αποστολίδης: Τ. Παπατσώνης, - ο ποιητής της υπέρβασης, <https://www.youtube.com/watch?v=O70Lbj9dZuk>

Βασίλης Βασιλειάδης, «Ο Τ. Κ. Παπατσώνης και η κριτική της νεοελληνικής λογοτεχνίας», 29.04.2018, <http://www.efsyn.gr/node/148749> (15/06/2018).

Αθηνά Βογιατζόγλου, «Ο Τάκης Παπατσώνης και ο Υπερρεαλισμός», <https://goo.gl/4BdR7k>, (26/6/17), <https://goo.gl/rXDaeh> (01/06/2018).

Επιστημονικό Συνέδριο Ελληνικής Βιβλικής Εταιρίας 11/12/2015, «Αγία Γραφή και Ελληνική Λογοτεχνία», Σταύρος Ζουμπουλάκης, Διευθυντής Ιδρύματος "Άρτος Ζωής", "Για τον Τ. Κ. Παπατσώνη", <https://youtu.be/nuDwl7l5zZo>, (01/06/2018).

Μιχάλη Ν. Κατσιέρας, «Από τις 'τύχες' του Σεφέρη στην 'Καθημερινή'», 19/3/2017, <https://goo.gl/QbcRJS> (01/07/2018).

Μάξιμος Ομολογητής, *Κεφάλαια διάφορα Θεολογικά τε και Οικονομικά και περί Αρετής και Κακίας*, <http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/maximos/theoloikon5.html> (25/6/2018).

Κώστας Μόντης, Από τη συλλογή «Τα τραγούδια της ταπεινής ζωής» (Λευκωσία, 1954), <https://goo.gl/3nQtLv>, (8/7/2018)].

Βασίλης Ξυδιάς, «Σχολαστικός και Ορθόδοξος Αποφατισμός», ηλεκτρονικό περιοδικό Αντίφωνο, <https://goo.gl/TRvihE> (3/7/2018).

Συμεών ο Νέος Θεολόγος, Ύμνοι Θείων Ερώτων, Ύμνος ΙΕ', http://www.apostolikidiakonia.gr/gr_main/catehism/theologia_zoi/themata.asp?cat=patr&contents=contents_Pat_Symeon_3.asp&main=kat018&file=sym_3.6.htm (01/07/2018).

Βαγγέλης Ψαραδάκης, <http://www.poein.gr/archives/2070/index.html> (17/6/18).